

ПРВИ ДЕО

**ОДНИШАВСКО-НИШКОГ НОП ОДРЕДА
ДО 14. СРПСКЕ НО БРИГАДЕ**

(јануар - јун 1944)

П р в а г л а в а

ОБНАВЉАЊЕ И ДЕЈСТВА НИШАВСКОГ НОП ОДРЕДА У ПИРОТСКОМ КРАЈУ СЕВЕРНО ОД НИШАВЕ (јануар—март 1944)

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА КРАЈЕМ 1943.
И ПОЧЕТКОМ 1944. ГОДИНЕ

Повољан развој међународних догађаја, велики успеси Народноослободилачке војске Југославије у јесен 1943. године на подручју Црне Горе, Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније где је у време капитулације Италије разоружано више италијанских дивизија и створена велика слободна територија, допринели су да је НОБ у Србији осетно ојачала. На југу Србије је у то време дошло до формирања првих бригада Народноослободилачке војске. У нишком округу оружана борба се такође повољно развијала: формиран је Озренски батаљон НОВ Србије, у многим селима су створене антифашистичке организације НОП-а (НОО, НОФ, скојевски активи и друге), а народ је свестрано и организовано пружао партизанима помоћ у храни, одећи, обући и осталим нужним потребама. Оваквим развојем прилика били су створени повољни услови за ширење НОБ у свим крајевима Србије.

Истовремено је на међународном плану руководство НОП-а улагало велике напоре за признавање НОВ и ПОЈ и одлука Другог заседања АВНОЈ-а. Савезници су, због отворене издаје и сарадње Драже Михаилови-

ћа с окупаторима, најзад морали да пред светском јавношћу признају НОВ и ПОЈ. Међутим, избегличка влада са краљем Петром на челу уз подршку реакционарних кругова на Западу упорно је настојала да помогне четничком покрету тврдећи да се у Србији, а тиме и у њеним источним и југоисточним крајевима, боре против окупатора једино четничке снаге ДМ, те да НОП у тим крајевима нема подршку народа. Због тога је и четничка Врховна команда ЈВУО радила на ликвидирању снага НОП-а у овом делу земље и да после победе савезника над фашистичким силама остане као једини представник народа. Са тим циљем, не бирајући средства, Дража Михаиловић у име краља наређује присилну мобилизацију људства и силом га тера у борбу против НОП-а. У источној и југоисточној Србији крајем 1943. године четничка Врховна команда имала је 10 корпуса⁶⁹⁾ укупне јачине преко 5.000 четника. Почетком 1944. године почели су са формирањем равногорских одбора по селима, који су требали да послуже и као обавештајни пунктови о кретању јединица НОВЈ и њихових сарадника.⁷⁰⁾

69) Формирање четничких корпуса покрета ДМ у источној и југоисточној Србији уследило је средином 1943. године. Њихова територија (сваког корпуса) поклапала се са бившим војним окрузима. Корпуси су имали неколико бригада, односно сваки срез је имао своју бригаду, а неки и више бригада. У срезу (бригади) било је од 20 до 120 активних четника-равногораца. Штабови бригада и корпуса припремали су мобилизацијски материјал према Упутству бр. 5 које је издао Дража Михаиловић, као министар војни ЈВУО, почетком 1942. године. Према томе, све остало људство, које је касније сачињавало бригаде — корпусе, било је присилно мобилисано и није хтело да се бори против јединица НОВ и ПОЈ, па аналогно томе, не би га требало изједначавати са четницима ДМ (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 55, рег. бр. 4/1, 25/1, 8/3; Исто, С-В-16699, 16706, 16707, 16715; др Милан Д. Шијачки, Наш пут — историјска разматрања о Равногорском покрету и његовим непријатељима, Чикаго 1969, стр. 30—34).

70) АВИИ, рег. бр. 16622. Извештај штаба Делиградског четничког корпуса ЈВУО од 10. марта 1944; У извештају Србе Андрејевића Стојана, члана ОК КПЈ Зајечара од 24. децембра 1943. године, пише: »Дражиновци предузимају најоштрије мере, силом мобилишу сељаке и народ из страха одлази јер кољу, пале и убијају све наше људе и симпатизере« (Архив ЦК СКС, рег. бр. 2734).

Суочени са снажним развојем НОП-а, окупаторско-квислиншке команде су пружале помоћ четничким корпусима ДМ у наоружању. Немци су, осим помоћи у наоружању, у извршавању борбених задатака укључили и четничке јединице. Тако је 23. децембра 1943. године после преговора у Зајечару и селу Јелашници потписан споразум између мајора Милера, крајскоманданта у Зајечару, и Љубе Јовановића, команданта Тимочког четничког корпуса о заједничкој борби против НОП-а.^{71^} Сличне споразуме склапали су и други четнички команданти.

Охрабрена подршком Немаца и квислинга, четничка ВК је почетком 1944. године издала наређење потчињеним командама у источној Србији у коме је, поред осталог, записано и ово:

»Настојте свим силама да се што пре униште све комунистичке групе на Вашем реону. Ово се мора извршити у току зиме, по сваку цену.«⁷²⁾

ПРОДОР НА ТЕРИТОРИЈУ ПРИПОЈЕНУ ФАШИСТИЧКОЈ БУГАРСКОЈ (СЕВЕРНО ОД РЕКЕ НИШАВЕ)

После борбе код Попшице, која је вођена 25. децембра, у рејону Каменичког виса састали су се чланови окружних комитета КПЈ Ниша и Зајечара са штабом Зајечарског НОП одреда. Размотрен је дотадашњи развој НОБ у источној и југоисточној Србији, а посебно проблеми створени заједничким акцијама окупатора и четника ДМ против јединица Народноослободилачке војске. Стога је одлучено да се оба батаљона под командом штаба Зајечарског НОП одреда пребаце на територију припојену Бугарској (северно од Нишаве) са задатком да у пиротском крају раде на ширењу утицаја НОП-а и да пруже помоћ партијско-политичким

71) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 27-Ц/И, рег. бр. 1/29; о окупаторско-четничкој сарадњи у борби против НОВЈ види »Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945«, књ. 1, стр. 612.

72) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 100, рег. бр. 2/1; радиограм четничке ВК ЈВУО, бр. ТТ 927 од 1. фебруара 1944.

Командант бригаде Јован
Митић Борђе

радницима у горњем По-
нишављу, а потом да се
поново врате на нишки и
књажевачки терен.^{73,1}

Користећи краћи дво-
дневни предах у рејону
села Рујника, борци су се
припремали за предстоје-
ћи покрет. Истовремено,
у штабу Озренског бата-
љона дошло је до кадров-
ских промена: за коман-
данта је постављен Свети-
слав Татарац Тале, а до-
тадашњи командант Све-
тислав Савковић Јоца
упућен је у Топлицу на
нову дужност.

Двадесет осмог де-
цембра 1943. Озренски
батаљон и 1. тимочки ба-
таљон пошли су, под ко-
мандом штаба Зајечар-

ског НОП одреда, са члановима ОК КПЈ Ниша и
Зајечара, Конрадом Жилником Слободаном, Жива-
ном Васиљевићем Марком и Душаном Пућом Савом,
преко брда Кулафата и села Сићева ка Пироту. У сва-
нуће 29. децембра батаљони су стигли на Градишке
појате, где су се разместили за одмор.

Сазнавши за долазак бораца Народноослободилач-
ке војске, командант 2. белопаланачке четничке брига-
де (око 50 четника) Нишавског корпуса извршио је на-
пад из Градишта на Озренски и 1. тимочки батаљон.
После краће борбе оба батаљона су прешла у против-
напад. Четници су били разбијени — један део је по-

73) 36 НОР, 1/20, док. 118 и 119, извештаји Драгог Стамен-
ковића, члана ПК КПЈ за Србију и Србе Андрејевића Стојана,
члана ОК КПЈ за Зајечар од 2. јануара 1944. године.

бегао бугарској посади у Сићевачкој клисури, а остали према железничкој станици Долац. Том приликом четници су имали седам погинулих и тројицу рањених, међу којима је био и командант Мирко Стефановић, док су Видоје Вељковић из Врандола и Велимир Николић из Крупца (белопаланачки срез), који су били присилно мобилисани, ослобођени. У Градишту је истога дана одржан збор са народом, после чега је извршен покрет у Горњи Рињ, а затим у село Козја, где су стигли 31. децембра 1943. године.^{74^}

Ноћу између 1. и 2. јануара 1944. године код села Пајежа Озренски и 1. тимочки батаљон пребацили су се преко демаркационе линије и отишли у село Еуштицу које лежи на западним падинама Старе планине.⁷⁵ Из Еуштице батаљони су по великој хладноћи и дубоком снегу отишли у село Топли До, испод виса Миџора. Ово село је још од 1942. године било врло значајно партизанско упориште, које су четници ДМ настојали да претворе у своје.^{76^} Са батаљонима су се кретали и партијско-политички радници из пиротског и белопаланачког среза са Димитријем Стефановићем Нишавцем и Велимиром Костићем Бајезом, руководиоцем Партијског повереништва за горње Понишавље.⁷⁷⁻¹

Подручје на коме лежи Топли До са својом околином између старе југословенско-бугарске границе и Нишаве било је врло пасивно и сиромашно. Сељаци су део хране морали добављати са стране. Бавили су се, углавном, сточарством. Готово свако домаћинство пре

74) 36 НОР, 1/20, док. 126; Исто, 1/21, док. 84 и 85. Четиници су се сутрадан вратили у Градиште и том приликом тукли сељаке, једног стрељали, јер их је овај наводно обмануо у погледу јачине партизана.

75) 36 НОР, 1/21, док. 85, стр. 571.

76) Према извештајима Нишавског четничког корпуса од 9. марта и 30. априла 1944. године Топли До био је одређен за седиште среске четничке команде нишавског среза. (Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16703 и 16706).

77) Партијско повереништво за горње Понишавље формирано је септембра 1943. [Д. Мирчетић, Окружни комитет КПЈ за нишки округ (1941—1944), на стр. 159]; повереништво је радило све до краја марта 1944. односно до формирања ОК КПЈ за Пирот (36 НОР, 1/20, док. 144 и 146).

другог светског рата имало је по неког у печалби. Када је фашистичка бугарска војска 18. априла 1941. године посела овај крај са Пиротом, одмах је увела бугарску администрацију и све друге институције на бугарском језику. Довела је полицију, општинску власт (председнике, кметове и деловође, сеоске старешине, пољске и шумске чуваре, који су, у ствари, били њихови обавештајци) и друго особље. Забрањили су употребу српског језика и писма, ношења шајкаче (ђаци су морали носити беретке) и сва друга национална обележја са циљем да их бугаризују.⁷⁸ Поред тога, покушали су да их подмићивањем — доделом брашна, пиринча, шећера и других свакодневних потреба, чија се несташница осећала и у самој Бугарској, придобију; али, осим појединаца, у највећој мери народ је сачувао свој национални идентитет и прихватио циљеве НОП-а.

Познајући расположење народа према НОБ, група бораца Сврљешко-нишавског партизанског одреда, не сачекавши одлуку ОК Ниша и штаба одреда, средином јануара 1942. године напустила је одред и отишла на подручје села Рагодеша, Гостуше и Дојкинца где је самоиницијативно позвала народ на устанак под заставом КПЈ. Одазивајући се позиву, окупила су се 33 борца од којих је формирана Височка партизанска чета која је уживала велику подршку народа. Руководство, неприпремљено и без тешњих веза са ОК КПЈ Ниша, отпочело је борбу против бугарске власти по селима. Бугари су брзо реаговали и јаким војним и полицијским снагама опколили ову чету у рејону села Бела—Гостуша и у борбама вођеним 26. и 27. јануара потпуно је разбили. При томе је убијено и ухапшено стотину бораца и њихових сарадника и симпатизера. Ухапшенима је судио бугарски војни преки суд у Пироту. Десетак

78) Бугарска влада је у припојеним крајевима развила велику пропаганду, укључујући сва расположива средства (радио, штампу, позориште, културно-пропагандне установе и бројне фашистичке организације, укључујући ту чак и цркву) с циљем да окупацију Македоније и једног дела Србије прикаже као »ослободилачку мисију Бугарске«. (Б. Митровски, др Глишић, Т. Ристовски, Бугарска војска у Југославији 1941—1945, стр. 30—33).

учесника је осуђено на смрт, а осталима су изречене временске казне од 18 месеци до 15 година робије. Сви осуђеници су тада интернирани у Бугарску на издржавање казне.⁷⁹ Злочини Бугара оставили су тешке последице у овом крају. Народ је живео у страху и неизвесности — настојао је да сачува голи живот.

И поред терора Бугара, приврженост народа НОП-у и даље се снажно осећала, нарочито за време боравка 2. чете Сврљишко-нишавског НОП одреда од 13. јула 1942. године до августа 1943. године, када ју је ОК Ниша повукао на нишки терен.⁸⁰ Међутим, због неповезаности са ОК Ниша и погибије политичког комесара те чете Милоја Мичића Витка, члана КПЈ, њен командир Славчо Друцанов Балкански,⁸¹ једини члан КПЈ у чети, поделио је чету на мање групе с циљем да се сачува људство. Сем мањих акција и ликвидирања појединих шпијуна није се осећало веће ангажовање бораца. Њена пасивност користила је бугарској пропаганди за дезоријентацију и обрачун са народом. Оваквим мерама Бугара становништво је добрим делом било преплашено.

Вест о доласку бораца Народноослободилачке војске на подручје које су држали Бугари брзо се прочула. Радио-Софија је већ 4. јануара емитовала саопштење и упозорење народу тога краја да избегава сусрете са српским комитама, да им не даје храну и да ће оне који се не придржавају овог упозорења казнити стрељањем. Већ сутрадан бугарска команда је упутила јаче војне и

79) Петар Козић, Путевима револуције, Пирот, 1065, стр. 63—64; Пиротски зборник бр. 6, 1974, стр. 57. Момчило Манчић Павловић, »Раћање прве партизанске јединице у пиротском крају«.

80) Д. Дејановић, Два одреда, стр. 191—192.

81) Славча Друцанова Балканског (Бугарин) и Прокопија Еирића Коту из Топлог Дола као партизане, убили су четници ДМ 9. августа 1943. из заседе. Друцанов и Неофит Стојанов Ломски су новембра 1941. дезертирали из фашистичке бугарске војске и ступили у Сврљишко-нишавски партизански одред (Драгољуб Дејановић, Биографије бораца Озренског и Сврљишког партизанског одреда, Општински одбор СУБНОР Ниш и »Градина« Ниш, 1974, стр. 136, 196 и 203).

полицијске снаге из Пирота и других гарнизона ка Топлом Долу у потери за Озренским и 1. тимочким батаљоном.⁸²

ФОРМИРАЊЕ (ОБНАВЉАЊЕ) НИШАВСКОГ НОП ОДРЕДА

Нашавши се у тешкој ситуацији, штаб Зајечарског НОП одреда и чланови ОК Ниша и Зајечара су 5. јануара у Топлом Долу одржали састанак са штабовима батаљона и партијско-политичким радницима са терена. После дуже анализе сви су се сложили да се батаљони одмах врате на тимочки и нишки терен и да на тај начин избегну окружење које им прети од надмоћнијих бугарских снага, с тим да се на пиротском терену остави једна мања партизанска јединица састављена од добровољаца. Потом је дато неколико предлога за команданта те јединице, али је усвојен предлог Тихомира Стојановића Уче, политичког комесара Озренског батаљона, да то буде Јован Митић Борће.⁸³

У Топлом Долу је 6. јануара 1944. године владала општа ужурбаност. Пошто је подељена муниција која је донета из села Нишора, батаљони су се припремали за повратак на тимочки и нишки терен. Тада је Конрад Жилник испред ОК Ниша саопштио борцима Озренског батаљона НОВ Србије одлуку о обнављању Нишавског НОП одреда и одређивању Јована Митића Борћа за

82) И. Глигоријевић, Партизански одреди источне Србије 1941—1944, стр. 345—357.

83) Према казивању Бранка Поповића Станка, политичког комесара Зајечарског НОП одреда (тада здружених батаљона), штаб одреда је преко свог радио-апарата слушао емисије Радио-Софије о томе да је из Србије прешло у Бугарску око 1.000 српских комита, да су Бугари одмах покренули војску из Пирота и других гарнизона, а са друмова Пирот—Кална и Пирот—Бела Паланка артиљеријом су почели да туку Топли До и суседна села. Ситуација је била изузетно тешка, батаљонима је претило опкољавање. Тако је одлука брзо донета. Према речима Бранка Поповића батаљони су се морали што пре вратити у тимочки крај. На анектираном делу требало је оставити један одред састављен искључиво од добровољаца јачине 30—40 бораца. Тако је остављен мали одред са командантом Јованом Митићем Борћем, чиме је извршен задатак који је поставио ПК КПЈ Србије.

његовог команданта, а Милана Јеремића за политичког комесара, док је Драго Стојисављевић Боснић постао заменик команданта. Осим тога, он је нагласио да ће одред дејствовати на анектираном подручју северно од Нишаве са задатком да шири НОБ и тиме омогући рад партијско-политичким радницима на стварању антифашистичких организација. На крају, Конрад Жилник је истакао сложеност ситуације на овом терену и да ће се због тога нови одред формирати искључиво од другова који се буду добровољно јавили.

Одмах потом јавила се цела Нишавска чета⁸⁴ Озренског батаљона и један број бораца из осталих чета оба батаљона. Да се не би знатније ослабило бројно стање ових јединица, одлучено је да у новоформирану јединицу уђе већи део бораца из Нишавске чете и један вод из 1. тимочког батаљона јачине 15 бораца. Тако је укупно бројно стање Нишавског народноослободилачког партизанског одреда износило 34 борца⁸⁵ Ј наоружаних пушкама и са четири пушкомитра-

84) Она се у некм књигама јавља и као »Интернационална чета«, јер је у њој било Руса, Јевреја, Македонаца, Словенаца, Италијана и Црногораца (Д. Дејановић, н.д., стр. 196).

85) То су: Јован Митић Борће из Топонице, белопаланачки срез; Милан Б. Јеремић из околине Светозарева; Драго П. Стојисављевић Боснић, питомац бивше Војне академије у Београду; Момчило М. Вуковић Мома, Живојин Д. Крунић Џаја и Марица Васиљевић Бранка, као и Љубиша Б. Поповић Славко из Ниша, Светислав Милојковић Милојко из Моклишта, Благоје С. Цветковић Сава и Велимир Николић Веља из Крупца, Стојан Ј. Младеновић Стева из Мокре и Видоје Б. Вељковић из Врандола, срез белопаланачки; Злата Поповић Стана из Лоћике, Житковац; Алексеј Горшков Ивановић и Молоканов Петар Ефимович Пјотр (Руси побегли из немачког заробљеништва); Љубиша Јовановић, кожарски радник из Пирота; Добривоје К. Нирић Мицорац из Топлог Дола; тада су у одред ступили и Вјекослав С. Борћевић Бојовић и Аранђел Кузмановић Јоле из Топлог Дола, пиротски срез; а из 1. тимочког батаљона: Божидар Костић Бранко, Војислав Шиљековић Мурат, из Босанске Дубице, Босна; Љубиша Драгић Бики, Александар Дамјановић Хајдук, Бранко Борћевић Ненад, Паја Борћевић Тића, Витомир Милановић Тадија, Бернард Фишер Бери, Петар Вајда Гарбус, Станко Дамјановић Гојко, »Звонко« ..., »Новица« ..., »Марко« ..., »Голуб« ..., »Љути« ...

љеза. Његова организацијско-формацијска структура изгледала је овако:

— штаб одреда су сачињавали Јован Митић Борће, командант, Милан Јеремић, политички комесар и Драго Стојисављевић Боснић, заменик команданта;

— 1. вод јачине 16 бораца подељених у две десетине. Командир вода Светислав Милојковић Милојко, политички делегат вода Војислав Шиљековић Мурат и десетари: Александар Дамјановић Хајдук и Станко Дамјановић Гојко;

— 2. вод јачине 15 бораца подељених у две десетине. Командир вода Божидар Костић Бранко, политички делегат вода Момчило Вуковић Мома и десетари: Паја Борћевић Тића и Добривоје Нирић Миџорац.

Свака десетина имала је по један пушкомитраљез. Санитетски референт Марица Васиљевић Бранка и интендант (економ) Вјекослав Борћевић Бојевић одређени су касније.

Постројеним борцима новоформираног одреда⁸⁶ Бранко Поповић, политички комесар Зајечарског НОП одреда, је у краћем говору истакао задатке одреда и његову улогу и значај за развој НОП у горњем Понишављу.

Целокупан рад око формирања одреда одвијао се врло брзо, јер су стизала обавештења да се бугарске јединице приближавају Топлом Долу. Нишавски НОП одред је извршио покрет ка Белану, а Озренски и 1. тимочки батаљон кренули су ка Бабином Зубу. Овај покрет ослободилачких снага у два супротна правца изненадио је бугарску команду. Пошто нису знали ништа о јачини партизанских снага, они су се чак зауставили и посели положаје.

Користећи ову опрезност и спорост Бугара, Озренски и Тимочки батаљон су наставили да се извлаче испод удара јачих бугарских снага у чему су и успели. Борбу је примила заштитница тек на косама јужно од

86) У Војној енциклопедији, свеска 6, издање редакције Војне енциклопедије, Београд 1956, стр. 232, пише да је одред приликом формирања добио назив »Нишки НОП одред« и да је имао 30 бораца. Међутим, он је тај назив (преименован) добио 5. априла 1944. на Каменичком вису.

села Црни Врх. Одвојивши се од Бугара, партизански батаљони су наставили покрет преко села Равно Бучје и 7. јануара стигли у Репушницу, одакле су после краћег одмора 8. и 9. јануара наставили покрет према Радичевцу. Тринаестог јануара дошло је до спајања са осталим снагама Зајечарско-тимочког НОП одреда у рејону манастира Суводола. Међутим, средином јануара јединице Књажевачког четничког корпуса у садејству са осталим четничким снагама и СДС отпочеле су са свакодневним нападима на Зајечарско-тимочки одред и Озренски батаљон. Због тога су штаб одреда и ОК Зајечара донели одлуку да се пребаце на Јастребац. После тешке борбе против четника и СДС 21. јануара код Церја⁸⁷ предузете су мере у духу донетих одлука и ноћу 29/30. јануара, код села Трњана, Зајечарско-тимочки НОП одред јачине три батаљона и Озренски партизански батаљон пребацили су се на пл. Јастребац, а одатле у Топлицу. Ту су остали до 13. маја када су се ове партизанске јединице вратиле у источну Србију под новим називом као 9. НО бригада, формирана 11. марта 1944. године.⁸⁸ Тако је источна и југоисточна Србија у периоду фебруар—март 1944. остала без јединица НОП-а.

БОРБА ПРОТИВ БУГАРСКЕ ВЛАСТИ ИА АНЕКТИРАНОМ ПОДРУЧЈУ

Пошто није располагао одговарајућим информацијама о бугарским снагама на Белачу, Нишавски НОП одред је са Конрадом Жилником Слободаном и политичким радницима из горњег Понишавља пошао по вејавици, мразу и дубоком снегу управо према Бугарима. Била је слаба видљивост и лоше обезбеђење, па се од-

87) 36 НОР, 1/20, док. 126, Извештај Недељка Караичића од 7. фебруара 1944; Исто, 1/21, док. 88 и 89, Извештаји Недићевог мииистарства унутрашњих послова, (даље: МУП) од 26. јануара и 3. фебруара 1944. године; Борба је вођена против 1. бригаде Чегарског четничког корпуса. (Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16678).

88) Она је позната и као Озренско-тимочка НО бригада (И. Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 35—58).

ред изненада нашао пред бугарским положајима. Времена за размишљање није било због чега је уследила команда: »Напред! Јуриш!«. Разређени бугарски строј био је такође изненађен. Користећи њихову збуњеност, одред се пробио преко њихових положаја, скренуо на југоисток и дошао у село Дојкинци, које је још од 1942. године било партизанско упориште. Том приликом нестао је »Љути«, а Велимир Николић, који је залутао, касније се прикључио партијско-политичким радницима. После предаха у Дојкинцима одред се 8. јануара пребацио на Брлошке појате. Већ сутрадан Конрад Жилник Слободан⁸⁹ се са Велимиром Костићем и политичким радницима одвојио од Нишавског НОП одреда и са њима отишао према Пироту.

Промрзли и гладни борци одреда су затим пошли у село Росомач, где су на препад разоружали бугарског кмета и једног стражара испред препуне сеоске кафане. Старији људи и омладина, који су се ту нашли, слушали су вести Радио-Софије. Видевши у први мах непознате наоружане људе, народ је застрашен злочинима Бугара напустио кафану. Том приликом био је заплећен радио-апарат.

После доласка у Росомачу и наредног дана у Јеловицу одред је ноћу 10/11. јануара поново стигао на Брлошке појате. У потери за одредом из правца села Височка Ржана наишло је око 40 бугарских полицајаца. Борци су одмах посели положаје на Ковачевом брду између села Брлога и Паклештице. После краће борбе бугарска полиција се повукла у правцу Ржане, а одред

89) Деветог фебруара 1944. године, приликом повратка на нишки терен, у моменту преласка преко демаркационе линије у долини Пајешке реке Конрад Жилник, Велимир Костић, Симиша Николић Драгош (секретар СКОЈ-а за нишавски срез — погинуо априла исте године), Б. Цветковић и Стана Поповић били су нападнути од Бугара, стражара СДС и четника ДМ. За време борбе Жилник је пао међу четнике који су га тешко рањеног савладали. Затим су га одвели у село Козја где га је саслушавао наредник Аћимовић, а не министар Милан Аћимовић, како су то раније неки писци истицали. Пошто није признао ништа, четници су га убили секиром. После рата Конрад Жилник је проглашен за народног хероја. (Д. Мирчећ, н.д., стр. 316—323).

је отишао у село Бела и 12. јануара преданио на Гостушке појате, где је анализирана активност одреда, а затим су прорађивани чланци из »Гласа« и други партијски материјал.^{90^}

У даљим акцијама на простору северно од Нишаве Нишавски НОП одред је до 21. јануара ликвидирао 11 бугарских шпијуна и протерао десетак њихових кметова и шумара, док се неколико њих и један број полицајаца повукао испред одреда у Пирот и насеља поседнута јачим полицијским и војним снагама око комуникација. Истовремено је заплењено преко 20 пушака и извесна количина муниције. Са постепеним уклањањем окупаторске општинске власти и шпијуна Нишавски НОП одред је створио услове за ближе контакте са народом који му је све више пружао помоћ у храни и другим потребама. У истом периоду одржани су многи политички зборови са народом у селима: Топли До, Рсавци, Дојкинци, Паклештица, Добри Дол, Јања, Рудиње, Еуштица, Црни Врх, Балта Бериловац, Шугрин, Мирановац, Гостуша, Росомач, Јеловица, Басара и још у неким. Народ је често слушао вести »Слободне Југославије« и других савезничких радио-станица преко радио-апарата одреда. Скоро у свим овим местима приступило се стварању антифашистичких организација (НОО, актива СКОЈ-а, одбора УСАОЈ-а, НОФ и АФЖ-а). Крајем јануара 1944. штаб одреда је издао проглас народу горњег Понишавља и позвао га у борбу против окупатора и домаћих издајника за ослобођење своје земље.

90) Тог дана је, према упутству Конрада Жилника, члана ОК КПЈ Ниша, формирана партијска ћелија одреда. У њој су били: Милан Јеремић, секретар ћелије, Јован Митић Борће, Драго Стојисављевић Боснић и Божидар Костић Бранко, чланови. Њен основни задатак био је спровођење линије КПЈ на развоју НОП, као и рад на идеолошком уздизању бораца. Међутим, пријем у чланство КПЈ је и даље остао у надлежности ОК КПЈ Ниша, с тим што је ћелија предлагала другове из своје јединице. Такав однос пријема у чланство КПЈ задржао се све до 5. априла 1944. године. Истог дана формирана је и организација СКОЈ-а, а Војислав Шиљеговић је одређен за омладинског руководиоца одреда и секретара СКОЈ-а.

Поред ликвидирања бугарске власти, одред је уннштавао телефонске линије и рушио објекте од привредног и војног значаја, а 29. јануара 1944. године демолирао је турбине и друга постројења у хидроелектрани Темска, која је снабдевала Пирот. Одред је из Темске отишао у Еуштицу где је на препад ликвидирао десетак четника ДМ, односно језгро капетана Душана Петровића Бороше за стварање равногорских организација и јединица.

Бугарска команда је после великог напора успела да сазна о пребивалишту одреда, па је 12. фебруара ујутру предузела напад преко села Засковци, Топлодоласком реком и преко Дебелог дола у правцу предела Дубраве (2 км јужно од Топлог Дола), где је Нишавски НОП одред тада логоровао. Уочивши намеру Бугара штаб одреда је одмах предузео мере да одред што пре извуче у рејон Белана. Тучени минобацачком и артиљеријском ватром предњи делови одреда су за само неколико минута избили на Белан пре Бугара и тако омогућили извлачење осталих делова одреда. Бугари су тада имали једног погинулог и два рањена, а Нишавски одред једног рањеног борца. Ради одмазде стрељали су Драгољуба Младеновића из села Засковци, сарадника НОП-а и једног чобанина на појатама у Дубрави.

После извлачења испод притиска бугарске војске одред је наставио са извођењем акција против бугарске окупаторске власти и четника ДМ, као и са одржавањем политичких зборова по селима око Црног Врха.⁹¹⁾ Деветог марта одред се нашао у селу Гостуши, где је за време збора дошло до краће борбе са полицијом, која се уз губитке од једног погинулог и два рањена повукла у Велику Лукању. Успеси Нишавског НОП одреда, као и развој НОБ у овом делу Србије утицали су на јачање

91) У извештају штаба Нишавског четничког корпуса од 9. марта 1944. пише: »Група комуниста јужно од превоја Св. Никола у области Црног Врха и села Нуштице око 100 људи«, док је командант Књажевачког четничког корпуса у свом наређењу од 29. фебруара 1944. за напад на партизане обавештавао: »у појатама око Црног Врха и села Нуштице налази се око 200 партизана...« (Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16703 и 16737).

сарадње четничког покрета ДМ и бугарских команди у борби против снага НОВЈ.^{92^}

У међувремену дошло је до извесних промена у одреду: Божидар Костић Бранко је упућен на лечење, а на његово место за командира 2. вода одређен је Станко Дамјановић Гојко, док је Љубиша Драгић Бики повучен за рад на пиротском терену. Истовремено у одред су пристигли нови борци из нишког и пиротског краја,^{9^} тако да се бројно стање на дан 15. марта повећало од 34 борца, колико је било на дан формирања, на 59 бораца. Од наоружања су, осим пушака, имали четири пушкомитраљеза.

БОРБА У РЕЈОНУ МРТВАЧКОГ МОСТА

Због све успешнијег развоја НОБ бугарска окупациона команда предузимала је најразличитије војно-политичке мере на гушењу ослободилачког покрета и

92) Пиротски зборник бр. 3/1971, стр. 209—217; др Милан Д. Шијачки. Наш пут — историјска разматрања о Равногорском покрету и његовим непријатељима, Чикаго 1969, стр. 24; Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16703.

93) Двадесет првог фебруара 1944. са Велимиром Костићем Бајезом у одред су стигли: Ратко Јовановић Раца, Милорад Митић Цаца и Вукадин Милошевић Вуле из Хума, Радомир Милојевић Каначил, Петко Миладиновић Синђелић, Чедомир Стојановић Македонац, Бранко Марковић Милош и Јован Стефановић Лабуд из Горњег Матејевца, срез нишки; Радмила Моцић Мира из Вратарнице, књажевачки срез; 3. марта у одред су дошли Богољуб Борћевић Вујадин, Радомир Николић Коле, Смиља Николић Вера, Велимир Николић Царић, Сениша Кирић Мирко (ускоро отишао на рад у позадину), Тодор Васић Јанош и Божидар С. Панчић Ратомир из Пирота; Ранко Костић Ива, Јордан Пешић Везир и Мирко Јовановић Гуја из Сопота, пиротски срез; 12. марта: Страта Јотић Реља и Сокол Јотић Нацко из Рсавца; 15. марта: Русомир Николић Сокол из Рудиња, Петар Петровић Бане, Чедомир Живковић Планинац, Голуб Петровић и Новко Иирић (22. марта напустио одред) из Рсавца, Миодраг Мијић из Рудиња и Тихомир Борћевић Пера из Завоја, Стеван Давида Савић из Црног Врха, пиротски срез. Сви наведени другови су, осим двојице, и раније сарађивали са партијско-политичким радницима и прикупљали помоћ за НОП. Неки од њих радили су у активу СКОЈ-а и другим антифашистичким организацијама.

злостављању народа. Због тога су, према наређењу из Софије, у другој половини марта предузете мере за уништење Нишавског НОП одреда. Из Врања је у пиротски срез упућена »ловна рота« јачине 80 војника са неколико паса трагача. У сарадњи са полицијским снагама ова чета је под командом Косте Балканског 21. марта преко села Темске и Завоја, где је спалила десетак кућа и стрелаала неколико сељака, стигла у Топли До. Одмах након доласка Бугари су окупили све мушкарце код цркве, а војници су зашли по кућама где су плачкали, претресали и силовали девојке и жене. На крају су извршили тежак злочин над породицом борца Нишавског НОП одреда Добривоја Еирића Миџорца, а потом су лешеве спалили заједно са кућом.

Сазнавши за долазак »ловне роте« и за њене злочине, народ суседних села је напустио своје домове и побегао у шуму, где је у снегу и по великој хладноћи сачекао њен одлазак.

Пошто није располагао одговарајућим подацима о активности Бугара, Нишавски одред се 22. марта задржао на Басарским појатама (6 км источно од Пирота) ради одмора. Око подне у штаб одреда стигли су Велимир Костић Бајез, Димитрије Стефановић Нишавац и још неколико политичких радника са терена. Они су упознали штаб одреда са ситуацијом на терену и злочинима бугарске »ловне роте« у Засковцу и Топлом Дољу. После краће анализе и упознавања бораца са ситуацијом штаб одреда је одлучио да нападне »ловну роту« под претпоставком да ће она из Топлог Дола кренути већ наредног дана ка Темској. Преко села Доброг Дола одред је кренуо ка Завоју, где је увече на препад ухватио два бугарска шпијуна и на захтев народа осудио их на смрт. У току ноћи одред је наставио покрет долином Височице ка Мртвачком мосту. Знајући да су Бугари бројчано и технички били надмоћнији, штаб одреда је одлучио да најпре »Маневром према Темској, а потом наглим заокретом на север, избије на југоисточне косе у рејону к. 747 (северозападно од Мртвачког моста), после чега је требало распоредити одред у заседу да би по наиласку главнине непријатеља ватром и

бомбама, разбили његове снаге а потом наставили покрет ка Бабином зубу.^{94^}

Крећући се одређеним правцем, одред је у ноћи 22/23. марта, по дубоком снегу и лапавици, долином Височице и преко Мртвачког моста и Темске стигао пред зору на појате у рејону брда Рилац. Ту је штаб одреда од пастира успео да сазна нешто детаљније о злочинима Бугара у Топлом Долу.

После краћег предаха у свитању зоре борци одреда били су по десетинама упућени на посудање положаја у рејону пута. Распоред одреда био је такав да је омогућавао једновремени ватрени напад по целој дубини непријатељске колоне и обезбеђивао од изненадног напада из позадине. Због недостатка довољне количине муниције борцима је било наређењ да дозволе бугарским војницима да приђу на 150—200 метара, а потом да их плотунском паљбом и сигурним погоцима уништавају.

Из Топлог Дола извиђачи »ловне роте« са псима трагачима прошли су путем за село Темску. Ускоро за њима наишла је и главнина »ловне роте«. Када су њени челни делови избили у висини моста, Милорад Џаца отворио је ватру из пушкомитраљеза после чега се долином развила жестока борба. Изненађени Бугари растрчали су се тражећи хитно заклоне. Тек после извесног времена пошто су средили редове Бугари су кренули на јуриш, али су их партизани поново дочекали снажном ватром и потиснули у реку. У жестокој борби погинуо је Станко Дамјановић Гојко, командир 2. вода, док је у 1. воду био тешко рањени Војислав Шиљевић Мурат, а Марица Васиљевић Бранка лакше.

Због опасности од доласка појачања бугарској »ловној роти« борци Нишавског одреда су, према наређењу штаба одреда, извршили снажан противнапад на Бугаре који су се затим дали у бекство. Времена за гоњење није било. У таквој ситуацији штаб одреда је наредио покрет према Брезовачкој чуки. Борба је трајала око три часа, а према извештају бугарске полицијске

94) Изјава Јована Митића Борћа.

управе пиротског среза од 27. марта 1944. године⁹⁵⁾ наводи се време од 08.00 до 13.00 часова и да су Бугари том приликом имали три рањена војника који су после подлегли ранама. Према слободној процени штаба и бораца одреда бугарска »ловна рота« је имала десетак погинулих и преко 20 рањених војника. То су потврдили и селњаци из села Темске који су их превезли до Пирота.

Покрет одреда преко Брезовачке чуке и даље према Бабином Зубу био је изузетно напоран због дубоког снега и сметова, те су се борци на челу колоне често смењивали. Због тога, као и због ношења тешко рањеног Војислава Шиљеговића Мурата, кретало се врло споро — око 1 км на час.

Када је одред стигао у село Црни Врх, куће су биле готово празне — могао се наћи само по који усамљени старац. Борци су били изненађени оваквим поступком мештана. Приметивши да од Бабиног Зуба долази војска за коју су мислили да је бугарска кажњеничка експедиција, жене, деца и остали из страха од Бугара побегли су у шуму. Тек пошто су патроле из одреда позвале избеглице, вратили су се у село где је са њима одржан збор. У селу је тада остављен Војислав Шиљеговић Мурат, кога су нешто касније преузели партијско-политички радници и пребацили у Црну Траву, а одатле у Италију на лечење. Пошто је оздравио, Мурат се поново нашао у редовима НОВЈ.

Из Црног Врха одред је 26. марта поподне кренуо за село Мирковац, где је стигао већ сутрадан. Дан касније у штаб одреда стигли су партијско-политички радници са Велимиром Костићем Бајежом и пренели наређење секретара ОК Ниша да се Нишавски НОП одред одмах пребаци на нишки терен. Даљи пут одреда водио је преко села Иуштице и Рудиња на Шугринске појате где је 31. марта одржан састанак са теренским радницима. Пошто је наредни дан провео на Рагодешким појатама, одред је ноћу 1/2. априла прешао де-

95) Оригинал, писан на бугарском језику, објављен је у часопису »Мост-28«, Братство, Ниш, 1973, стр. 85—88. Часопис је намењен бугарској националној мањини у Југославији.

маркациону линију у рејону села Осмакове и отишао према Нишу.

Својим дејствима на подручју анектираном од Бугара, северно од Нишаве, у периоду јануар—март 1944. године Нишавски НОП одред пружио је значајну помоћ партијско-политичким радницима и народу. Осим тога, успех у разбијању бугарске »ловне роте« у рејону Мртвачког моста још више је допринео угледу и снази НОВЈ. Народ је 23. март прихватио као значајан датум у борби против бугарског насиља.

Пошто је створио повољне услове за брже јачање НОП-а у пиротском крају, Нишавски НОП одред је хитно повучен на нишки терен на коме у то време, осим партијско-политичких радника ОК Ниша, није било других јединица НОВЈ. У горњем Понишављу, где је до тада деловао Нишавски НОП одред, створен је нови Пиротски и Царибродски НОП одред, а формиран је и ОК КПЈ за Пирот, па је надлежност ОК КПЈ Ниша за то подручје престала.

Д р у г а г л а в а

ДЕЈСТВА НА ПРОСТОРУ СВРЉИШКНИХ ПЛАНИНА, ЗАПЛАЊА, ОЗРЕНА И ЈАСТРЕПЦА

ПОВРАТАК НА НИШКИ ТЕРЕН И ПРЕИМЕНОВАЊЕ ОДРЕДА

Одласком Зајечарско-тимочког НОП одреда и Озреиског батаљона са ОК КПЈ за Зајечар на Јастребац и територију Топлице на подручју источне Србије у периоду фебруар—март 1944. године, осим партијско-политичких радника и група бораца није било других војних јединица НОП-а.^{96^} Ово је омогућило Немцима да са бугарским јединицама уз помоћ добровољачких одреда, СДС и десет четничких корпуса јачине преко 5.000 четника (већином присилно мобилисано људство) успешно контролишу ово подручје. Сем тога, равногорске четничке организације по неким селима, а нарочито у Поморављу и северном делу источне Србије, озбиљно су угрожавале рад партијско-политичких активиста.

Услед овако отежане ситуације пред НОП у овом делу Србије појавили су се озбиљни проблеми. Због тога је ОК Ниша крајем марта 1944. године хитно повукао Нишавски НОП одред, јачине 55 бораца, из Горњег Понишавља на територију нишкога округа. Прили-

96) Зборник, том 1/20, док. 128.

ком извођења покрета иакои преласка демаркационе линије одред је 2. априла ликвидирао четничког команданта села у Горњем Рињу и исте ноћи спалио општинску архиву и демолирао телефонске уређаје у Крупцу. Сутрадан је у рејону Градишке Дубраве разбио 2. белопаланачку четничку бригаду која се у нeredу повукла преко села Градишта и Долца ка железничкој прузи и Сићевачкој клисури, где су се налазиле јаке бугарске посадне јединице.^{97/}

У току ноћи 3/4. априла одред се преко Сићева пребацио на Грбавачке појате, а истога дана после подне је преко Калафата отишао у Каменицу. Пошто је већина бораца имала бугарске униформе, то је у први мах њихова појава изазвала пометњу међу мештанима, јер је утисак био да се ради о бугарској кажњеничкој експедицији.

После спаљивања општинске архиве и уништења телефонских уређаја одред се ноћу 4/5. априла из Каменице пребацио на Бреничке појате, где су наредног дана стигли Десимир Јововић Чича, секретар и Душан Тасковић Срећко, члан ОК Ниша. Они су истог дана са борцима одреда одржали састанак на коме је анализиран дотадашњи рад и акције одреда и одржан час критике и самокритике. Састанак је настављен и сутрадан на Капетановој појати. Окружни комитет Ниша је тада констатовао да је Нишавски НОП одред потпуно извршио постављени задатак у горњем Понишављу и да је стекао борбено искуство. Том приликом је секретар ОК Ниша саопштио наредбу Главног штаба НОВ и ПО Србије о преименовању Нишавског одреда у Нишки НОП одред и одмах му дао, поред осталог задатак да под тим именом прокрстари преко територије ОК Ниша. У одреду тада нису вршене никакве формацијске промене, осим што је Милан Јеремић повучен из одреда, а на његово место за политичког комесара дошао је Драго Стојисављевић Боснић, па је одред једно време

97) Зборник, том 1/21, док. 99 и 100.

остао без заменика команданта. Тих дана је у одред ступило седам нових бораца.^{98^}

Истог дана одржани су састанци партијске и скојевске организације на којима је ОК Ниша размотрио предлог партијске организације одреда за пријем у чланство КПЈ Момчила Вуковића, Русомира Николића Сокола, Јована Стефановића Лабуда, Стојана Младеновића Стеву, Светислава Милојковића Милојка, Љубишу Поповића Славка, Видоја Вељковића и Живојина Крунића Цају.

РАЗБИЈАЊЕ ЧЕТНИКА У ЗАПЛАЊУ

Од бугарске и кваслиншке офанзиве фебруар—март 1942. године, осим повременог боравка партизанских одреда, у Запаљу није било јединица НОП-а. Кориштећи настали вакуум четнички покрет ДМ је у октобру 1942. године на подручју Суве планине почео поново са радом на окупљању својих присталица. Почетком децембра у село Бежиште стигао је нови штаб од 16 официра и подофицира са генералштабним капетаном Младеном Младеновићем Виктором и др Миланом Шијачким, лекаром из Нишке Бање. Они су тада основали штаб Источног сектора ЈВУО (ГШ — 180)^{99^} и отпочели са врбовањем млађих људи за своје јединице. Пошто је одзив био слаб, то су касније спровели присилну мобилизацију људства, тако да су у пролеће 1944. године у

98) То су: Борђе Љ. Матић Бура, Милош М. Пешић Наход и Добросав Борђевић Добри из Бренице; Добривоје И. Благојевић Челик из Лесковика, срез нишки; Виден В. Ристић Куновац и Видан Р. Ристић Кратовац (после повратка из Запаља остао на терену) и Миленко И. Бокић Славонац из Велике Писанице, бјеловарски срез.

99) Тај штаб је почетком априла 1943. године почео са радом на формирању четничких корпуса ДМ: Нишавског (конспиративни назив Горски штаб — 45; даље: ГШ) за горње Понишавље; Књажевачког (ГШ — 190) за сврљишки и књажевачки срез и Чегарског (ГШ — 64) за Запаље и нишки срез. После формирања поменутих четничких корпуса ГШ — 180 се у четничким документима помиње и као »Штаб Нишавске групе корпуса ЈВУО«. (Др Милан Шијачки, Наш пут, Чикаго 1969, стр. 30—31 и Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16695).

Заплању имали 2—3 бригаде са променљивим бројним стањем од 50 до 200 људи у свакој од њих.^{100J}

После краћих припрема у рејону Каменичког виса Нишки НОП одред се 6/7. априла нашао у Горњем Матејевцу, а затим се у току ноћи пребацио преко моста код Доње Врежине (4 км источно од Ниша) и отишао у Заплање према планини Селичевици, где је требало да уништи немачку релејну радио-станицу преко које је одржавана веза са немачком командом за Југоисток у Грчкој. Пошто је била обезбеђена јаким немачким снагама (преко једне чете) и заштићена бункерима, одустало се од напада. Одред се из Вукманова пребацио у Драшкову Кутину (сада Тасковићи), где је претходног дана успостављена веза са групом партијско-политичких радника за Заплање коју је предводио Миливоје Стојковић Богдан и Божидар Ристић Сима. Осмог априла увече у селу је одржан збор са народом, а сутрадан увече у Гркињи.^{101^} Миливоје Стојковић је обавестио штаб одреда о хватању курира штаба Чегарског четничког корпуса^{102^} и о заплећеном акту којим је штаб овог корпуса тражио од команде СДС у Нишу оружје и муницију, а истовремено је обавештавао да неке јединице полске страже (жандармеријске станице) убудуће ставља под своју команду.^{103^}

100) У извештају ГШ — 180 од 23. марта 1944. године стоји да Чегарски четнички корпус, који је тада имао четири бригаде, »има нешто мање од 500 бораца«. (Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. број 16684).

101) Тих дана у Нишки НОП одред су ступили: Миодраг Стојиљковић Ненад и Божидар Ристић (према одлуци ОК Ниша), Тома В. Станковић, Драгомир В. Митровић и Сава Д. Митровић из Драшкове Кутине; Борисав Т. Стојановић и Видоје Аранђеловић из Гркиње.

102) Томе је највише допринео Светозар Стаменковић, члан илегалног народноослободилачког одбора из села Драшкове Кутине.

103) С пролећа 1944. године почело је осипање одреда СДС — (већином су ступили у четничке јединице ДМ). Четници су то искористили ради добијања помоћи у наоружању од Немаца за борбу против јединица НОВЈ. О томе види извештај представника штаба Чегарског четничког корпуса (на челу са др Миливојем Панковићем, лекаром корпуса) који обавештавају Дражу Михаиловића о разговорима вођеним са највишим немачким командантима у Нишу средином маја 1944. (Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 128, рег. бр. 6/18).

Из Гркиње Нишки НОП одред се 9. априла пребацио иа Копривничке појате где је у току дана стигло обавештење штабу одреда да су јединице Чегарског четничког корпуса кренуле у потеру за њим и да је 4. нишка четничка бригада стигла у село Копривницу. Штаб Нишког одреда је одлучио да је нападне у току ноћи 9/10. априла, односно да туче четничке јединице пре извршене концентрације. Без посебних припрема одред је у поноћ кренуо у напад на школу где је била смештена главнина бригаде. Лавез паса био је довољно упозорење четничким стражарима, те су отворили ватру на извиђаче. Стога је одред одмах извршио јуриш на школу. Четници су се после слабијег отпора дали у бекство. Заробљено је 14 четника и архива штаба те бригаде.

Гонећи четнике, одред је кратко застао испред села Јагличија ради предаха, а затим наставио покрет према Еелијама. Испред овог села сачекала га је 1. нишка четничка бригада, која се после краће борбе у нeredу повукла према Горњем Душнику. Али, одред је тада нападнут бочном ватром из рејона Девојачке косе од једне колоне четника која се спуштала ка Соколовом камену, у позадини одреда. Истовремено друмом од Ниша стигли су недифевци у село Дугу Пољану и Чагровцу одакле су напали одред.^{104^} После одбаивања недифеваца и четника одред се повукао ка Јагличју и Копривници, на гребен Суве планине и даље у правцу села Вете. Тиме је избегао окружење које му је претило са правца Горње Студене.^{105^} Четници су у овој борби имали преко двадесеторо избачених из строја и три заробљена.^{106^} Одред је имао једног погинулог —

104) Драгољуб Дејановић и Борђе Стаменковић, Заплање у НОБ и револуцији 1941—1945, стр. 188—192.

105) 36 НОР, 1/21, док. 105.

106) Делегат четничке Врховне команде, пуковник Милутин Радојевић, у извештају од 3. маја 1944. предложио је Дражи Михаиловићу да због овог пораза 1. и 4. нишке четничке бригаде смени њихове команданте Душана Поповића и Александра Петковића »јер су их 11. априла натерали у бекство оно 70 партизана... Петковић је оставио целу архиву и знаке распознавања«. Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16686).

Петар Вајда Гарбус, Мађар из Будимпеште. Истог дана увече Нишки НОП одред је преко предела Раскраје отишао у село Банцарево где је на препад разоружао четничког команданта села и његових двадесет стражара. Том приликом заплена је храна намењена четницима и око 20 пушака. Заробљеним четничким стражарима је указано на издајничку улогу покрета ДМ, а потом су и они пуштени да се врате својим кућама.

У току ноћи 12. априла одред се пребацио на Куновичке појате ради преданка и припреме за пребацивање на десну обалу Нишаве. Тада је успостављена веза са симпатизерима и сарадницима НОП у Куновици. Они су у договору са штабом одреда послали извиђаче на друм и обезбеђивали одред за време одмора. Дан је био врло хладан са маглом и ињем.

ПОНОВНО НА ПРОСТОРУ СЕВЕРНО ОД НИШАВЕ

После извршеног задатка у Запаљу Нишки НОП одред кренуо је 12/13. априла преко села Манастира, избио на Просечки мост на Нишави (11 км источно од Ниша). Приметивши одред, бугарска стража, која је обезбеђивала мост и железничку пругу, повукла се у бункер и железничку стражару, тако да је одред неометан прошао преко моста и пруге. Имајући у виду могућност брзе интервенције бугарских посадних јединица из правца Нишке Бање и Сићевачке железничке станице (удаљених 2,5 км), штаб одреда је одустао од напада на Бугаре.

Истог дана одред се поново нашао у рејону Каменичког виса, где је сутрадан¹⁰⁷ секретар ОК Ниша

107) Тога дана у одред је са Војиславом Дрљачићем Драганом (члан КПЈ) стигла група радника из Фабрике дувана: Милан Ј. Каје Зоран, Станко С. Остојић Кордунац (кандидат КПЈ), Дојчин Ковачевић Металац, Бранислава Симовић Горица (домаћица из Ниша), Момир В. Тасовац Динамо, Милица Мојсиловић Слободанка (чланови СКОЈ-а) и ... »Кушља«, а 19. априла: Чедомир Ж. Цветковић Топлица, Милорад Д. Николић Јаблан из Доње Трнавe и Милка Н. Тасковић Руска из Пруговца и 22. априла стигао је Милорад Б. Марковић Беба из Тетова, Македонија.

Десимир Јововић Чича одржао састанак са штабом одреда и неколико партијско-политичких радника са терена. Пошто је размотрена ситуација на терену, настала после погибије партијско-политичких радника и Душана Тасковића Срећка, члана ОК КПЈ Ниша 12. априла 1944,¹⁰⁸ Ј Нишком одреду постављен је задатак да прокрстари по селима око Ниша ради сузбијања непријатељске пропаганде о уништењу партизана, а потом да се пребаци на терен Алексинца и Сокобање, те да се повеже са Радомиром Јовичићем Буцом и прихвати групу од око 60 бораца коју је он предводио. Истога дана Десимир Јововић је саопштио штабу одреда да су предложени другови за пријем у КПЈ примљени и да их укључе у рад. После овог састанка Јововић је на позив другова из ПК Србије отишао у Топлицу.

Дејствујући у духу новопостављених задатака, Нишки НОП одред је од 14. до 25. априла разоружавао четничке страже, спаљивао општинске архиве, ликвидирао непријатељске шпијуне, сараднике и одржавао политичке зборове са народом по селима око Ниша и према Алексинцу не наилазећи на јачи отпор окупатора и квислинга. У овим акцијама, као и у акцијама у Запаљу, одред је запленио извештан број пушака, четири пушкомитраљеза и нешто муниције.

У међувремену од повратка са пиротског терена у одред су ступили нови борци, те се његово бројно стање повећало на 82 партизана. Стога је, у духу најновијих упутстава ОК КПЈ Ниша и Главног штаба НОВ и ПО Србије, штаб одреда 24. априла поделио одред у две партизанске чете:

— 1. чета јачине 40 бораца. У команду чете су одређени: Миодраг Стојиљковић Ненад, командир; Војислав Дрљачић Драган, политички комесар; Јовановић

108) Тада су у атару села Каменице, срез нишки са Душаном Тасковићем погинули Радмила Ковачевић Клаудија, Христина Маркишић Тина (чланови КПЈ) и један бугарски официр (ступио у партизанае после разоружавања Бугара на Грамади крајем 1943) у борби против одреда СДПС Богосава Стојановића војводе Корвинског (Архив ВИИ, фонд Нед. к. 25, рег. бр. 43/4 и група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата 1941—1945, стр. 444—445).

Ратко Раца, заменик командира; Божидар Ристић Сима, помоћник политичког комесара;

— 2. чета такође јачине 40 бораца. У команду чете су одређени: Светислав Милојковић Милојко, командир; Момчило Вуковић Мома, политички комесар; Милан Кајс Зоран,¹⁰⁹⁾ заменик командира, Видоје Вељковић, помоћник политичког комесара.

Штаб одреда остао је у истом саставу: Јован Митић Борће, командант; Драго Стојисављевић Боснић, политички комесар. За интенданта одреда одређен је Вјеслав Борћевић Бојевић, за санитетског референта Божидар Панчић Ратомир и два курира.

Чете су имале по два вода од по две десетине, наоружане са осам пушкомитраљеза (5 »брна«, 2 »шарца« и једна »шоша«) пушкама »маузер«, неколико пиштоља и бомбама.

Командири водова су били: Добривоје Нирић Мипорац и Александар Димитријевић Хајдук (1. чета); Паја Борћевић Тића и Ранко Костић Ива (2. чета); а политички делегати водова: Богољуб Борћевић Вујадин, Живојин Крунић Џаја, Смиља Николић Вера и Станко Остојић Кордунац.¹¹⁰⁾

Након организацијског и формацијског сређивања Нишки НОП одред се из села Добрујевца пребацио у рејон Коњске Пољане, алексиначки срез, где је 27. априла дошао Бурћан Петровић Ика, партијско-политички радник ОК Ниша и обавестио штаб одреда о садржини писма Десимира Јововића Чиче, секретара ОК Ниша. Са Петровићем у одред је дошло и шест другарица.

109) Непотпун списак Нишког НОП одреда који је Милан Кајс сачинио средином 1944. године налази се код аутора ове књиге.

110) У ратним белешкама Јована Митића Борћа чете се спомињу 25. априла 1944. године. Међутим, ништа не пише о саставу команди чета и водова, те су подаци о њима узети од једног броја другова из одреда и чета. Штаб одреда је остао непопуњен, јер је за заменика команданта био предвиђен Радомир Јовичић Буца, а помоћника политичког комесара требало је ускоро да именује секретар ОК КПЈ Ниша, (Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата, стр. 464—470.

Пратећи кретање одреда, штаб Делитрадског четничког корпуса на чијем се рејону нашао, истога дана по подне је са Алексиначком и деловима Сокобањске бригаде преко Обле главе предузео напад из више праваца према Коњској Пољани, тако да је одреду запретило окружење.

Уочивши намеру четника, штаб одреда је одлучио да извуче одред на повољније положаје према селу Пруговцу. Друга чета је одређена да штити извлачење, а 1. чета је одмах кренула ка Пруговцу. Међутим, скоро неприметно једна мања четничка колона се провукла кроз шуму с намером да одреду пресече правац извлачења. Са њом се изненада срела група бораца са новопристиглим другарицама. Знатно надмоћнији четници су покушавали да их заробе, али су пружили снажан отпор до пристизања бораца 1. чете. После полчасовне борбе одред је одбацио поменуту четничку колону и посео положаје западно од Пруговца са којих је зауставио даљи њихов продор. Борба је вођена по киши све до мрака. Том приликом заробљено је пет четника.

НА ЈАСТРЕПЦУ

На простору источно од Јужне Мораве и око Ниша четници су, уз садејство и подршку СДС, улагали велике напоре да разбију и онемогуће даљу активност партизанских јединица у овом делу Србије. У томе су им знатно помагале бугарске »ловне роте«, које су такође Предузимале интензивна дејства против бораца Народноослободилачке војске.¹¹¹

Нишки НОП одред и група партизана коју је водио Радомир Јовичић Буца услед сталних потера непријатеља нису успели да се споје. Секретар ОК КПЈ Ниша, Десимир Јововић је наредио Јовичићу да се са својом групом 25/26. априла пребаци код Буниса на

111) Архив ВИИ, фонд Нед., к. 26/А, рег. бр. 1/4-78 и к. 20/Б, рег. бр. 24/6.

леву обалу Јужне Мораве и у селу Дворане^{112^} повеже са Расинским НОП одредом. Штабу Нишког НОП одреда дато је у задатак да дејствује према ситуацији, с тим што је у писму упућеном Бурђану Петровићу Ики 27. априла наглашено:

»Део бораца је прешао овамо са својом четом. Њих је 63 и са њима је »Боксер«. Ако је друг Борђе са одредом близу, ти га извести да не креће у правцу Пирота него да остане на том терену на коме је, а ако не може да остане, нека и он пређе овамо.«¹¹³⁾

У вези с овим наређењем секретара ОК КПЈ Ниша штаб одреда је одлучио да се са одредом пребаци на пл. Јастребац ради предаха и попуне муницијом и оружјем. Тако се Нишки НОП одред у току ноћи 27/28. априла, код села Тешице, пребацио на леву обалу Јужне Мораве и отишао у село Лоћику, где су се налазиле јединице јужноморавске оперативне зоне НОВ и ПО Србије. Из Лоћике одред је сутрадан отишао у село Кулину у којем се тада налазила партизанска команда места.^{114j} После краћег предаха борци Нишког НОП одреда су 30. априла, у присуству команданта места, на свечан начин први пут од постојања одреда положили заклет-

112) Пошто у периоду фебруар—март 1944. у источној Србији, сем на подручју анектираном од Бугара, није било јединица НОВЈ, ОК Ниша је задржао командира Омладинске чете Озренског батаљона НОВЈ, Радомира Јовичића Буцу са задатком да прихвата сараднике и симпатизере НОП-а. Тако је у другој половини фебруара прихватио групу од 20 бораца са Миодрагом Борђевићем Копчеком из села Црни Кало, а у марту 10 Тимочана и десетак бораца са терена, па је Јовичић, према упутствима ОК КПЈ Ниша, формирао чету. Средином априла из Параћина и Нуприје стигло је у чету преко везе у Ражњу седам бораца. Бојећи се да је непријатељ не разбије, наређено је да се чета пребаци на Јастребац у Дворане, где су почетком маја стигли Сава Матић и Милун Бранковић са 35 бораца из Црног Кала и 30 бораца из села Чубаре, ражањски срез. Укупно је тада у чету било 115 бораца, па је преформирана у батаљон, који је ускоро ушао у састав Нишког НОП одреда. (Према саопштењу Радомира Јовичића Буце).

113) Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1945), стр. 446.

114) 36 НОР, 1/20, док. 145.

ву. Истога дана одред је преко пл. Малог Јастрепца и села Џугољ отишао у село Бресницу (16 км северозападно од Прокупља), где је стигао 1. маја за време прославе. Овде се састао са Јастребачким НОП одредом и Радошем Јовановићем Сељом, секретаром ОК КПЈ за Топлицу. Ту је формиран и привремени заједнички штаб Нишког и Јастребачког НОП одреда. За команданта је одређен Станимир Јовановић, а за његовог заменика Јован Митић Борће.

Добивши обавештење о прикупљању четничких снага и јединица СДС на простору села Ломнице и Трмчара (10 км јужно од Крушевца), одреди су 4. маја отишли на Велики Јастребац и посели висове Змајевац, Страцимир, Прокоп, Гарваница. Пошто се непријатељ није појавио, одреди су сутрадан извршили покрет преко села Буци и Слатине за Сеземче, где се сместио Нишки НОП одред, а Јастребачки одред је продужио до села Петине.

Шестог маја 1944. око 10.00 часова четници из села Трмчара и Дворана кренули су у напад, али су их Нишки и Јастребачки НОП одреди са коса северно од села Сеземча и Петине зауставили јаком ватром, а потом прешли у противнапад. Четници су пружали доста снажан отпор све до око 15.00 часова, а затим су се повукли према Крушевцу.^{115^}

После ноћења у Трмчару Нишки одред се, према наређењу Оперативног штаба јужноморавске зоне, одвојио од Јастребачког НОП одреда и преко села Дворана и Пољаци отишао у село Рлицу. Наредног дана четници и СДС прешли су у напад од Великог Шиљеговца на положаје јединица јужноморавске опера-

115) У обавештењу команде СДС Београд од 5. маја 1944. стоји да акцију на простору села Здравине—Петина—Пољаци и код села Буци и Ломнице (13 км југоисточно, односно 10 км јужно од Крушевца) »... воде јаки четнички одреди Кесеровића и око 400—500 четника из Нишког округа« ... (36 НОР, 1/21, док. 104).

тивне зоне. Нишки НОП одред задржан је у резерви у Рлици. Борба је вођена све до предвече када су четници и СДС били потиснути ка Великом Шиљеговцу.

БОРБА ПРОТИВ ЧЕТНИКА КОД ВЕЛИКОГ ШИЉЕГОВЦА

Деветог маја у селу Рлици на северним падинама Јастрепца чета ОК КПЈ Ниша од 115 бораца^{116^} ушла је у састав Нишког НОП одреда. После организационог сређивања одред је, према наређењу Оперативног штаба јужноморавске оперативне зоне НОВ и ПО Србије, отишао у село Зебицу са задатком да из тог рејона спречи продор четника на слободну територију. Међутим, четници Расинског корпуса и одред Великоморавске групе корпуса^{117^} успели су да у току ноћи 10/11. маја подићу положајима Нишког одреда до испред села Гревца, Зебице и Беласице и у свануће отпочну ватреним нападом из минобацача и митраљеза по положајима одреда, а потом су прешли на јуриш. После жестоке борбе одред је одбио налете четника и задржао своје положаје. Убрзо затим четници су почели са бокова повлачење према Великом Шиљеговцу, а потом су сасвим повукли са положаја. Међутим, изненада с бока и из позадине, из кућа (к. 276 — јужни део В. Шиљеговца) у којима су се четници сакрили отворена је снажна ватра. Штаб одреда је морао предузети хитне мере, па је са групом бораца потиснуо четнике. Потом је

116) Види напомену 112.

117) Поменути одред је под командом мајора Јована Јоце Михајиловића водио борбу против партизана заједно са Кесеровићевим одредима од 22. априла до 26. маја на Јастрепцу и у Расини. Види извештај штаба Великоморавске групе четничких корпуса од 24. маја, Наредбу штаба Ресавског четничког корпуса од 5. јуна и обавештење штаба Варваринског четничког корпуса од 13. маја 1944. године (Арх. ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-6676/3; Исто, к. 55, рег. бр. 13/4 и к. 58, рег. бр. 24/3).

одред, у садејству са 5. српском (топличком) НО бригадом, прешао у иапад. Осим школе и положаја у њеној близини из којих је још извесно време пружан отпор, Велики Шиљеговац је до мрака био освојен. У овој борби четници су на бојишту оставили преко 30 погинулих. Одред је имао три погинула и шест рањених бораца међу којима су били и Драго Стојисављевић Боснић, политички комесар одреда^{118^} и Миодраг Стојиљковић Ненад, командир 1. чете.

118) За време непријатељске потере на Јастрепцу четници су га пронашли у земуници код села Бреснице и убили са осталим рањеницима (Биографије Озренског и Сврљишког партизанског одреда, стр. 112).

Трећа глава

ПОВРАТАК 9. НО БРИГАДЕ И НИШКОГ НОП ОДРЕДА У ИСТОЧНУ СРБИЈУ

Резултати развоја НОБ на подручју Расина—Топлица—Јабланица—Црна Трава, као и дејства Нишког НОП одреда на територији Стара планина—Сврљишке планине—Сува планина—Озрен планина у периоду јануар—април 1944. са одушевљењем су примљени у народним масама. Због тога је отпор народа окупаторском и четничком насиљу у источној Србији постао све снажнији, посебно омладине која је у априлу и мају у великом броју ступила у Нишки НОП одред и окупљала се око партијско-политичких радника ОК КПЈ Ниша.

Средином маја немачке снаге у источној Србији биле су малобројне: штаб 1. полицијског добровољачког пука са 1. батаљоном у Нишу, 3. батаљоном у Бору и 4. у Зајечару; 2. батаљон 2. полицијског пука са по једном четом у Смедереву, Градишту и Голупцу; 287. ландесшицен батаљон у Бердапу и Бору; 123. ландесшицен батаљон у Кладову и Неготину; делови 2 пука »Бранденбург«¹¹⁹ на простору Бор—Доњи Милановац—Мајданпек¹¹⁹ и око 70 немачких авиона и неколико бугарских ескадрила на аеродрому у Нишу. Борачки састав ових немачких јединица, а нарочито ландесши-

119) Војноисторијски гласник бр. 3/1952, бр. 6/1952, бр. 4/1953. и бр. 2/1967; И. Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 73.

цен батаљона, сачињавала су старија годишта, иа и припадници разних народности, због чега је њихова борбена способност и према оцени самих Немаца била просечна. Због тога су у то време за немачку команду Србије јединице бугарског 1. окупационог корпуса, јачине 31.900 војника и старешина, биле главни ослонац у борби против јединица НОВ и ПО Србије. Од укупно четири дивизије и пет етапних пукова у Србији у делу источне Србије су биле две дивизије и два етапна пука: 22. пешадијска дивизија: штаб и 63. пук у Нишу, 62. пук у Књажевцу и 66. пук у Белој Паланци; 25. пешадијска дивизија: штаб у Пожаревцу, 69. пук у Петровцу и 70. пук у Аранђеловцу, 103. етапни пук на обезбеђењу комуникација Ниш—Пирот и Ниш—Прахово и један етапни пук, чија се бројна ознака није могла утврдити, на комуникацијама Ниш—Сталаћ—Параћин.^{120^}

Немачке јединице биле су ангажоване искључиво на обезбеђењу важнијих индустријских центара, рудника и пловидбе на Дунаву. На истим задацима под немачком командом налазиле су се и извесне снаге белогардејског Руског заштитног корпуса (РЗК), чију су борбену вредност Немци посебно истицали.^{121^}

У истом периоду четнички покрет ДМ у источној Србији, подржаван од избегличке владе и краља, са десет назовикорпуса, у чијем је саставу било преко 30 бригада са укупно 8.000—10.000 четника, улагао је крајње напоре да уништи јединице НОВЈ и друге организације НОП-а. Међутим, такав однос четничког покрета ДМ нису могли толерисати ни англо-амерички савезници, што је довело до мењања њиховог односа према четницима. Шта више, одлучили су, поред осталог, да повуку и своју војну мисију 5. априла 1944. која се налазила при четничкој команди за источну Србију.^{122^}

120) Војноисторијски гласник бр. 4/1956, чланак потпуковника Војина Поповића, »Продор јединица Главног штаба Србије у источну Србију (мај—јул 1944)«, Б. Митровски, др В. Глишић и Т. Ристовски, Бугарска војска у Југославији 1941—1945, стр. 43—52 и 94—127.

121) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 60, рег. бр. 2/2.

122) Др Милан Д. Шијачки, Наш пут, Чикаго 1969, стр. 50—54; књига депеша четничке Врховне команде, од 23. децембра 1943. до 22. фебруара 1944. (АВИИ, к. 276, рег. бр. 1а/1).

Поред четничких снага, које су тада у источној Србији утицале на рад квислиншке власти, постојала је обласна команда СДС у Нишу. Она је у то време преко окружних команди у Зајечару и Нишу руководила одредима СДС и жандармеријским станицама, чија је укупна јачина била око 2.500—3.000 стражара. Међутим, велики број ових је ступао у четничке јединице. Ова појава забрињавала је четничку Врховну команду, јер је претила опасност да градови остану са малим и недовољним снагама за одржавање реда и безбедности, те је настојала да по сваку цену сачува одреде СДС с обзиром на то да су они и онако већ били под њеном командом, а што ће се и званично потврдити почетком септембра 1944. године.^{123^} На територији Зајечар—Ниш—Лесковац дејствовао је 5. добровољачки пук СДК. Пошто је повремено имао неспоразуме са четницима око престижа, он је углавном садејствовао немачким јединицама и одредима СДС у борби против јединица Народноослободилачке војске. Немци су посебно ценили борбену способност јединица СДК и њихову оданост Вермахту.

Покушај команде СДС и Српског добровољачког корпуса да присилном мобилизацијом људства ојачају своје одреде није дао значајније резултате. Због тога је Милан Недић (у својству министра унутрашњих послова) 7. јуна 1944. издао наређење окружним начелницима у Нишу, Зајечару и Лесковцу да регрутне спискове предају команди 5. добровољачког пука.^{124^}

РЕОРГАНИЗАЦИЈА И ПОПУИА НИШКОГ НОП ОДРЕДА

После протеривања четника из Великог Шиљеговца Нишки НОП одред је, према наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије, кренуо у Вукању, село на северним обронцима Јастрепца, где је 13. маја из Топлице стигла 9. српска НО бригада.^{125^} Сусрет бораца

123) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 127, рег. бр. 3/15 и 5/1.

124) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 127, рег. бр. 1/13.

125) У ратним белешкама (дневницима) Ј. М. Борђа и В. Дрљачића Драгана стоји да се одред са 9. српском бригадом сreo у селу Вукањи 13. маја.

одреда и бригаде био је веома срдчан и дирљив, јер су се поново сусрели стари ратници и другови.

Истога дана партијско-политички радници ОК Ниша довели су у Вукању групу од око 120 нових бораца са подручја нишког и зајечарског округа. Пошто је у периоду од 15. априла до 13. маја дошло до наглог прилива нових бораца у Нишки НОП одред, то је према договору између ОК Ниша и Зајечара 60 новопридошлих бораца из одреда пребачено у 9. српску бригаду. Међу њима су били и преживели борци Тимочани који су 6. јануара остали са одредом. Десеторици искусних бораца 9. српска НО бригада дозволила је да пређу у Нишки одред где су већином били постављени на одговорне дужности.¹²⁶

Након овог пребацивања бораца из одреда у бригаду и обратно Нишки одред је имао 270 бораца,¹²⁷ а 9. српска бригада преко 300 бораца. Сутрадан се одред пребацио у село Кулину где му је дотурена муниција и наоружање из резерве Главног штаба НОВ и ПО Србије.

У Кулини је тада извршена реорганизација одреда: формирана су два батаљона од по две чете, у свакој по два вода и у сваком воду две десетине. Одред је од наоружања имао 12 пушкомитраљеза »брно«, четири пушкомитраљеза »брнгал«, неколико аутомата и пиштоља, док су остало биле пушке.

126) Тада су из 9. српске НО бригаде (већином из 4. озренског батаљона) прешли у одред: Светозар Прибић Илија, до тада помоћник политичког комесара поменутог батаљона. Светислав Татаров Тале, до тада начелник штаба 4. јужноморавске НО бригаде, Божидар Јовановић из Хума, Живојин Јовановић и Стеван А. Митић из Малче, Вукадин Стевановић из Хума, Ратко Борђевић из Нишке Каменице, Милорад Вуковић Мића из Ниша, Александар Јеленковић из Берчиновца, заглавски срез и Живојин Милић из Рготине код Зајечара.

127) Подаци о организацији и попуни одреда узети су из ратних дневника — белешке Ј. Митића и В. Дрљачића. Поред осталог, В. Дрљачић је записао: »Одред као нова формација имао је 230 људи«. Према томе, људство које су довели партијско-политички радници са нишког и зајечарског терена стигло је дан касније. Сем тога, аутор је користио изјаве Радомира Јовичића Буце и других бораца и руководиоца из тог периода.

Наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије у штаб одреда су одређени: Јован М. Митић Борђе, командант, Војислав Б. Дрљачић Драган, политички комесар, Радомир М. Јовичић Буца, заменик команданта, Светозар Д. Прибић Илија, помоћник политичког комесара и Светислав Т. Татарац Тале, начелник штаба.

У помоћни део штаба одреда одређени су: Јово Уча, интендант, Вјекослав Борђевић Бојевић, помоћник интенданта, Божидар С. Панчић Ратомир, санитетски референт, Радомир Николић Коле, просветни референт, Гојко Лазаревић Блажа, омладински руководиоца одреда, а од 20. маја Ратко Димитријевић деда Коста и одељење курира.

У штабовима батаљона и командама чета тада су постављени:

Штаб 1. батаљона: Божа Јовановић, командант; Јован Стевановић Лабуд, политички комесар; Русомир Николић Сокол, заменик команданта, Гојко Лазаревић Блажа, помоћник политичког комесара (од 21. маја). У помоћном делу штаба батаљона: Марко из Београда, интендант, Ружа Марковић, помоћник санитетског референта, Боривоје Динић Чавче, омладински руководиоца батаљона (од 20. маја до 4. јуна када је рањен) а затим Бранислава Симовић Горица и два курира.

Команда 1. чете: Ратко К. Јовановић Раца, командир, Бурђан М. Петровић Ика, политички комесар и Божидар Ристић Сима, помоћник политичког комесара, а од почетка јуна Смиља Николић Вера.

Команда 2. чете: Добривоје П. Еирић Миџорац, командир, Љубиша Б. Поповић Славко, политички комесар и Александар Јеленковић, помоћник политичког комесара.

Штаб 2. батаљона: Светислав Милојковић Милојко, командант; Момчило М. Вуковић Мома, политички комесар; Милан И. Кајс Зоран, заменик команданта; Никола Нулум, помоћник политичког комесара. У помоћном делу штаба батаљона: Братислав С. Матић, интендант; Милена Вучковић, помоћник санитетског референта и Јелена Б. Лаловић Тина, омладински руководиоца батаљона и два курира.

Команда 1. чете: Ранко Костић Ива, командир; Драгутин Краљевић, политички комесар и Видоје Вељковић, помоћник политичког комесара.

Команда 2. чете: Миленко И. Боковић Славонац, командир; Живојин Д. Крунић Џаја, политички комесар и Станко Остојић Кордунац, помоћник политичког комесара.

Пријемом десетак нових другова у КПЈ и доласком већ организованих другова из 9. српске бригаде били су створени услови да се у одреду изврши реорганизација дотадашње партијске организације. Тако су, према упутствима секретара ОК КПЈ Ниша, од 14. до 18. маја 1944. године, поред ћелије штаба одреда, формиране и партијске ћелије у 1. и 2. батаљону. Просечно у свакој ћелији било је 3—5 чланова КПЈ (нема података о укупном броју чланова КПЈ). За секретаре су изабрани помоћници политичких комесара батаљона, који су по својој функцији и чланови бироа КПЈ одреда у коме су били још Јован Митић и Војислав Дрљачић као стари и искусни партијски радници. За секретара бироа изабран је Светозар Прибић Идија који је по функцији постао и члан ОК КПЈ Ниша.¹²⁸

Одмах после конституисања партијске организације одреда одржани су састанци партијских ћелија на којима су комунисти упознати са предстојећњм задатком одреда — да се са 9. српском бригадом пребаци у источну Србију. Од њих је тада захтевано да својим дисциплинованим понашањем и држањем у борби утичу на подизање морала бораца и јединица и да најбоље борце предлажу за кандидате КПЈ, као и за пријем у Савез комунистичке омладине Југославије. Сем тога, политичким предавањима о циљевима и задацима НОБ припремани су комунисти за рад са народом на терену.

Истовремено са реорганизацијом партијске организације извршена је реорганизација омладинске организације у одреду, с том разликом што су скојевски

¹²⁸ Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата, стр. 464.

активи формирани у четама и при штабовима батаљона и одреда. Од укупног бројног стања одреда 70—80% били су омладинци. Било је међу њима радника, студентата и средњошколаца, али претежно сеоске омладине. Партијска организација одреда је посветила посебну пажњу њиховом идеолошком и политичком уздизању. Коришћен је сваки предак да се са њима проради партијски и други политички материјал, а за неписмене створени су тада аналфабетски течајеви при штабовима батаљона. Заједнички рад и борба толико је зближила омладинце да се с правом за њих може употребити позната изрека: »један за све« и »сви за једнога«. О припремама омладинских организација за предстојећа дејства Јован Митић Борће, који такође припада овој генерацији, рекао је, између осталог:

»Одред су, углавном, сачињавали омладинци који су добровољно ступали у Одред. Али до наглог прилива дошло је средином маја 1944. године. Било их је из градова источне и југоисточне Србије, Поморавља па и из Београда, али највећи број је био са села. Социјално порекло па и национална припадност нису им сметали — били су сложни и јединствени како у борби тако и у свим другим приликама. Студенти, средњошколци и радници су својим друговима са села у свакој прилици пружали помоћ у проради материјала и описмењавања, а они су им узвраћали на други начин у сналажљивости на терену и поштовању. Скојевска организација, под руководством КПЈ, била је главни носилац просветно-културног и идеолошко-политичког образовања ових младића. А оно што је најбитније били су искрени и из дна душе одани КПЈ и НОБ. У склопу општих припрема за повратак у источну Србију, спада и припрема омладинаца која је вршена и преко организације СКОЈ-а. Пошто један мали број није имао оружје, а тада је Одреду додељено оружје из савезничке помоћи, они су се просто отимали ко ће да понесе пушкомитраљез и што више муниције. Међутим, тада је у Одреду владао такав критеријум да пушкомитраљезе могу носити само комунисти и најбољи скојевци, па чак и помоћници комесара чета који су их носили све до краја јула. Била је то велика част и поверење бити пушкомитраљезац или његов помоћник. Посебно је Јован Митић истакао њихов висок морал, дисциплину и борбену вредност и да је због таквих њихових особина било лако командовати јединицама«.

ПОВРАТАК У ИСТОЧНУ СРБИЈУ

Хитан повратак јединица НОВ у источну Србију захтевала је како унутрашња тако и међународна ситуација. Требало је, поред осталог, настојати да се на тлу источне Србије вежу јаче немачке и бугарске јединице, односно осујетити намеру немачке команде Југоистока да се свим силама усредсреди на снаге НОВ и ПО Србије на простору Јastreбац—Топлица—Јабланица ради рашчишћавања позадине немачког фронта. Међународна ситуација је захтевала да се плодови дотадашњег тока рата и револуције и већ стечени углед НОВ и ПОЈ на спољњем плану још више учврсте, доследним спровођењем одлука АВНОЈ-а за које се, осим осталих народа и народности Југославије, већ била изјаснила и огромна већина народа у источној Србији. Ово је било неопходно, јер су реакционарни кругови Запада, па и сам Черчил, председник британске владе, дуго веровали да четнички покрет и Дража Михаиловић имају иза себе Србију. Такво уверење Черчил је изражавао и после распуштања Пурићеве избегличке југословенске владе у другој половини маја 1944. године.¹²⁹

После пријема директива и упутстава од ПК КПЈ за Србију и Главног штаба НОВ и ПО Србије за дејства у источној Србији, штаб Нишког НОП одреда и 9. српска НО бригада су одлучили да се већ 16. маја, код села Тежице (17 км североисточно од Ниша), пребаце на десну обалу Јужне Мораве, али су морали одустати пошто су на том делу железничке пруге, која води од Ниша ка Београду, утврдили присуство јачих бугарских снага. Уз помоћ политичких радника на терену организовали су извићање подручја Јужне Мораве и ушћа Нишаве после чега су се ноћу 19/20. маја 9. бригада и одред пребацили на десну обалу Мораве и Нишаве код села Лалинце (8 км западно од Ниша). При прелазу преко Мораве борци су газили воду местимично дубоку и

129) Винстон С. Черчил, Други светски рат, том V, Обруч се стеже (Утзлов 3. Сиглш, The Зесон! ЧУорМ ДУар, Волише V, Clo8llл§ the Шпб СазбеН со lлcl. llон(lop, Зесон! ЕclШоп — Јапи-агу 1964) — превод стр. 456.

до рамена, док су преко Нишаве прешли скелама које су припремили теренски радници уз помоћ појединих симпатизера, воденичара и сељака из Трупала.

Одмах после прелаза на десну обалу Нишаве покрет је настављен ка селу Чамурлија с намером да се у току ноћи стигне у рејон Каменичког виса. Девета српска НО бригада је одмах након прелаза преко железничке пруге и избијања на друм Ниш—Београд поставила јаче бочно обезбеђење према Нишу, а Нишки одред заштитницу. У тренутку преласка зачеља главнине преко пруге и друма изненада је друмом наишла немачка моторизована колона при чему је дошло до сукоба. Главнина 9. српске бригаде и одреда успела је да се иробије до шуме изнад села Чамурлије.

После овог изненадног сукоба с непријатељем партизанске јединице су се средиле. Девета српска бригада је ишла лево према Церју, а Нишки НОП одред десно према Каменичком вису, где су 20. маја на његовим јужним падинама посели положаје, док су Немци остали у рејону Чамурлије. Том приликом је залутало неколико бораца од којих су неки истога дана, а други сутрадан дошли у своје јединице, док је командант 9. српске бригаде, Василије Буровић Жарки, био заробљен. Бојећи се да англо-америчка авијација не бомбардује Ниш, Немци су свој противавионски дивизион, без задржавања упутили за Београд, што је и довело до изненадног сукоба с партизанима.^{130^}

Девета српска НО бригада је увече сишла у Каменицу, а Нишки одред у Горњи Матејевац, где их је народ одушевљено дочекао. После краћег задржавања обе јединице су ноћу 20/21. маја кренуле на север ка Попшици, Раденковцу, Голибабincu, сврљишки срез, и Белом Потоку, књажевачки срез. У међувремену, пошто се коначно сазнало да је командант 9. српске бригаде у борби код Чамурлије пао Немцима у руке, ОК Заје-

130) У књизи Иваиа Глигоријевића, Девета српска ударна бригада, стр. 61 није тачан навод да је Нишки НОП одред био у претходници колоне. У претходници су били борци из састава 9. српске бригаде.

чара је одредио Јована Кеџмана Чеду за команданта ове бригаде, који је на тој дужности остао до краја рата.¹³¹⁾

Поновни сусрет Озренаца и Тимочана (бораца 9. НО бригаде), након одсуства од готово четири месеца, као и бораца Нишког НОП одреда са народом нишког, сврљишког, сокобањског, алексиначког и књажевачког среза дочекан је с радошћу. Сусрет с борцима будио је у народу патриотизам и у највећем броју села био праћен снажном манифестацијом јединства у борби против окупатора и домаћих издајника. Својим војничким изгледом и снагом наоружања посебно је деловала 9. српска бригада чији су борци, готово сви, били одевени у енглеске униформе. Нишки одред, иако шаролико одевен и бројно мањи такође је оставио пријатан утисак. Вест о њиховом доласку у источну Србију брзо се проширила, како на северу преко Тимочке крајине и Хомоља тако и западу ка Ражњу и Поморављу. То је био нов и снажан подстрек бројним антифашистима и присталицама НОП-а да још енергичније и активније продуже ослободилачку борбу.

БОРБА ПРОТИВ ЧЕТНИКА НА ПРОСТОРУ ИЗМЕЂУ КЊАЖЕВЦА И ПЛАНИНА ДЕВИЦЕ И СЛЕМЕНА

Сазнавши за правац наступања 9. српске НО бригаде и Нишког НОП одреда, командант Књажевачког четничког корпуса је наредио поседање положаја изнад села Белог Потока: Средњи рт—Трештена бука с циљем заустављања њиховог продора ка Тимочној крајини.

Истовремено су слабије четничке јединице напуштале сврљишка села и повлачиле се у правцу села Скробнице, књажевачки срез. Тако је до првог сукоба

131) Штаб 9. српске НО бригаде иа дан 20. јуна 1944. сачињавали су: командант Јован Кеџман Чеда, политички комесар Душан Глигоријевић Саша, помоћник политичког комесара Драгољуб Стефановић, заменик команданта Живорад Костић Моравац и начелник штаба Стојан Предић (И. Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 93).

с њима дошло тек 23. маја ујутру, када је Нишки НОП одред креиуо из села Божиновца према Трештеној буки, а 9. српска бригада из Белог Потока ка Средњем рту. После трочасовне борбе четници су се повукли преко Скробнице на север уз губитке од пет погинулих четника, док је истовремено код Нишког НОП одреда погинуо Вукадин Ранђеловић из Нишке Каменице.

У току ноћи 23/24. маја Књажевачки четнички корпус, јачине око 2.000 четника, посео је положаје на косама северио од Белог Потока. У помоћ му је стигао Сврљишки одред СДПС, јачине 50 стражара. Истога дана по подне 9. српска НО бригада и Нишки НОП одред су у жестоким борбама разбили непријатеља и четнике потисли преко Скробнице, а одред СДПС ка Сврљигу. У овој борби заробљено је 25 четника и стражара СДС, док је преко 20 погинуло.^{132^} Нишки одред је том приликом запленио 15 пушака и три пушкомитраљеа.

Девета српска НО бригада и Нишки НОП одред су у дводневним борбама успели да једну за другом разбију четничке бригаде Књажевачког корпуса не дозволивши им да дејствују концентрично према плану делегата четничке ВК. Четници су у току ноћи 24/25. маја посели положаје на линији: Говедариште—Врлејица—Средњи рт, са којих су сутрадан прешли у напад ка Скробници. Девета српска бригада је са положаја Планинице (брдо јужно од Скробнице) снажном ватром дочекала четнике, док је минобацачима тукла њихове резерве на Говедаришту и Врлејици. Истовремено Нишки НОП одред је заузео положаје од извора потока Гложђе до Беговог гувна. После трочасовне борбе 9. српска НО бригада је предузела јуриш са тежиштем на Врлејици, а Нишки одред ка Средњем рту. У одсудном моменту борбе 9. српске бригаде за Врлејицу штаб Нишког одреда је увео своју резерву преко Средњег рта и освојио неколико узастопних положаја изнад Белог Потока. После сламања четничког отпора на Врлејици 9. српска бригада је наставила да гони главнину Књажевачког четничког корпуса ка селу Васиљу (8 км

132) 36 НОР, 1/21, док. 107 и 108. Извештај команде СДС Београд од 25. маја 1944.

западно од Књажевца), док је Нишки одред после заузимања Белог Потока наставио гоњење Сврљишке четничке бригаде до Сврљишке Тополе. У овој борби заробљено је преко 60 присилно мобилисаних четника.¹³³

После борбе која је трајала до мрака 9. српска бригада и Нишки НОП одред су у Васиљу одржали политички збор с народом. После збора заробљеним четницима је дозвољено да се врате својим кућама под условом да више не ступају у четничке јединице. Овакав поступак према присилно мобилисаним четницима, који нису имали за собом тежих прекршаја, знатно је допринео угледу јединица Народноослободилачке војске.

После ових пораза Књажевачког четничког корпуса, четнички командант источне Србије пуковник Драгослав Павловић је наредио Делиградском и Тимочком четничком корпусу да хитно поседну положаје Читлук—Крстатац—Слемен и зауставе даљи продор јединица 9. НО бригаде и Нишког НОП одреда ка Сокобањској котлини и Бољевцу. Комбиновани одред СДПС и СДГС из Зајечара и Књажевца, јачине 200 војника, упућен је као помоћ Књажевачком четничком корпусу, који се тада прикупљао у рејону села Вине. Њихов задатак је био да за време борбе на Крстацу и Слемену нападну партизане с лећа.¹³⁴

У таквој ситуацији 9. српска бригада и Нишки НОП одред су 26. маја ујутру кренули из Шуман Тополе преко села Зоруновца ка Читлуку и код Шупљег камена наишли на предње делове Делиградског четничког корпуса који су се без борбе повукли према Крстацу, где их је прихватила 2. бољевачка четничка бригада Тимочког корпуса. Под притиском снага ослободилачке војске ове четничке јединице су се поподне повукле на Слемен и Голи Трап, где им је стигла у помоћ и 1. бољевачка четничка бригада. Али, и поред појачања четници су пре пада мрака одбачени ка селу Влашко

133) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. 16692.

134) У извештају МУП Недићеве владе од 28. маја 1944. године о томе пише: »Одељење СДС и Немци кренули су у акцију против комунистичке групе, која је дочекана од четника ДМ западно од Књажевца.« (36 НОР, 1/21, док. 108).

Поље.^{135^} Након заузимања Слемена 9. српска бригада се повукла у Зубетинац, а Нишки НОП одред са Голог Трапа у село Милушинац.

Сутрадан, ујутро, по густој магли Нишки НОП одред је, према већ уговореном садејству са штабом 9. српске бригаде, пошао путем изнад села Читлука да би посео положаје на Крстацу, а 9. српска бригада из Зубетинца ка Слемену. На челу колоне налазио се 1. батаљон са штабом одреда, а за њим 2. батаљон. Након избијања чела претходнице на к. 707, а главнине изнад села Читлука догодило се да је ветар врло брзо растерао маглу и изненада открио колону Делиградског четничког корпуса и одреда СДС на даљини 700—900 метара на северној ивици Читлука. Приметивши партизанску колону, четници су се одмах почели припремати за борбу. Међутим, штаб Нишког НОП одреда је са својим 1. батаљоном кренуо у напад на четнике и недићевце и после краће борбе четници су били разбијени. Нешто јачи отпор четници су пружали на западној ивици села. Њих је напао 2. батаљон Нишког одреда и потпуно их разбио. Повлачећи се из Читлука, разбијене јединице четника и СДС, јачине 1.400 људи, оставиле су на бојишту штапске коње, погинуле и рањене војнике и другу ратну опрему. Штаб одреда је, при томе, одредио део снага да гони разбијене четнике, а остале снаге упутио преко Крстаца према Слемену и Голом Трапу.

У борби код Читлука четници и СДС су имали 25 логинулих, око 30 рањених и 20 заробљених недићеваца и четника међу којима је био један официр и један подофицир. Заплењено је 19 штапских коња, 4 пушкотраљеза, 2 револвера и око 40 пушака, као и друге опреме.^{136^} Одред је имао само једног рањеног. После борбе заробљеницима је одобрено да се врате својим кућама.

135) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 95, рег. бр. 46/6. Извештај команданта Тимочког четничког корпуса од 5. августа 1944.

136) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. 16644; 36 НОР, 1/21, док. 109.

После борби иа Читлуку делови Нишког НОП одреда пребачени су на југоисточне падине Слемена. Са положаја на Крстацу у овај рејон пребачен је и 3. батаљон 9. српске бригаде и одмах из покрета убачен у борбу ка Голом Трапу, али је већ у првим јуришњма претрпео осетне губитке. Према договору штабова Нишки НОП одред је преко Голог Трапа убачен на лево крило 9. српске бригаде, а један батаљон исте бригаде ка Влашком Пољу са задатком да из позадине нападне четнике. После жестоке борбе и извршеног јуриша четници Тимочког корпуса и одреда СДС су се повукли најпре на западни гробен Слемена, а затим према Бољевцу.¹³⁷ У борби са четницима 9. српска бригада је имала око 20 бораца и старешина избачених из строја. Међу 6 погинулих били су и командант 3. батаљона Борђе Вујић Новак, као и заменик команданта 1. батаљона Милан Мартић Раде.

Са разбијањем четничких јединица и СДПС на простору Читлук—Крстатац—Слемен успешно су окончане петодневне борбе 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда против четничких бригада Књажевачког, Делиградског и Тимочког корпуса и одреда СДПС.¹³⁸ Порази четника су осетно угрозили њихове позиције у овом делу источне Србије. Један од снажних аргумената који је деловао на ово био је и поступак јединица НОВ према заробљеним четницима у првом реду присилно мобилисаном људству које је пуштено својим кућама. Све је ово допринело популаризацији НОВЈ код народа, који је у њима видео своје ослободиоце.

137) У књизи коју је објавио Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 74—78, дејство Нишког НОП одреда на простору Читлук—Крстатац—Слемен није тачно приказано.

138) У извештају ОК КПЈ за Зајечар од 31. маја 1944. г. о овим борбама, поред осталог, пише:

»Пуних 5 дана водили смо непрекидно борбу са дражиновским снагама у јачини 4—5 хиљада људи... борба последњег, петог дана била је најјача и најжешћа. И благодарећи само невероватној храбрости наших бораца, довољној количини муниције, а и минобацачима, и ова је борба решена у нашу корист«. (36 НОР, 1/20, док. 149).

ПРВА БОРБА НА БУКОВИКУ И ПОРАЗ ЧЕТНИКА

Неуспеси четничких корпуса у борбама против 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда озбиљно су забринули четничку ВК. Због тога је била принуђена да се непосредније ангажује и директно утиче на даљи ток операција у борби против јединица НОВ и ПО у источној Србији. У том смислу је 1. јуна 1944. године наредила четничком команданту у источној Србији да упути све своје слободне снаге против 9. српске НО бригаде и Нишког НОП одреда на простору Сокобања—Ниш—Књажевац.¹³⁹ Осим тога, већ 3. и 4. јуна уследила су нова наређења четничке ВК и четничког команданта за Србију да у овој операцији учествују и Нишавски са 400, Чегарски са 300, Млавски са 1.000 и Крајински корпус са 600 четника. Истовремено је захтевано од Иванковачког корпуса да са 200 четника интервенише у правцу Сокобање, док је један одред Великоморавске групе четничких корпуса већ био посео положаје у рејону Честобродице и затварао пут који води из долине Црног Тимока у Поморавље.¹⁴⁰

И поред разбијања четника на Слему и код Читлука, 9. српска бригада и Нишки НОП одред услед великог броја рањеника (око 30) нису могли да се упусте у гоњење разбијених четника, јер им је покрет и маневар био знатно отежан. Због тога су после завршене борбе, у току ноћи, кренули преко села Милушинца у село Дуго Поље (7 км источно од Сокобање) на предањак. Одмах након доласка, у јутарњим часовима, заштитница одреда на Белом Брегу била је нападнута од једног одреда СДПС-а. После краће борбе недићевци су потиснути ка Сокобањи оставивши на бојишту 2 погинула и 3 рањена војника.

139) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 95, рег. бр. 46/6; исто, Микроотека, Билећа, Ф-27/332, Депеша четничке ВК бр. ЈЈ1219 од 1. јуна 1944. године.

140) Архив ВИИ, фонд ДМ, Микроотека, Билећа, Ф-27/334, 335, 337 и 338 (Депеше: бр. 1080 од 2. јуна, бр. 1087 од 3. јуна, ддд бр. 259 од 3. јуна, бр. ЈЈ1292 од 4. јуна и бр. ЈЈ1335 од 6. јуна 1944. године).

Из рејона Дугог Поља 9. српска бригада и Нишки НОП одред су се 29. маја пребацили преко планине Дивице у село Раденковац, где је извршена подела заплениеног оружја и муниције, а сутрадан су преко Попшице отишли у Гајмановац. У овом селу успостављена је веза са секретаром ОК Ниша Миланом Вилићем. Тридесет првог маја јединице и ОК Зајечар са Вилићем су прешли у село Рсовац. Тада је члан ОК КПЈ за Ниш Александар Стефановић Бане довео 43 нова борца за Нишки НОП одред. Тих дана су секретари ОК Ниша и Зајечара (Милан Вилић и Живан Васиљевић Марко) и штабови јединица одржали састанак на коме је анализирано стање на терену, а са борцима су анализирани изведене акције. Истога дана је ОК КПЈ за Зајечар упутио извештај ПК Србије и Главном штабу НОВ и ПО Србије са предлогом да се убрза долазак 7. црнотравске НО бригаде и савезничке војне мисије, јер је муниције за наоружање енглеског порекла, па и »маузерово« већ било понестало.¹⁴¹ У Рсовцу су чланови ОК Ниша и теренски радници преузели рањенике, а за њихово обезбеђење и пратњу издвојено је неколико бораца из Нишавског одреда, док је штаб 9. српске бригаде упутио једну чету јачине 30 бораца на Јастребац ради пријема муниције.

У периоду до 3. јуна Нишки НОП одред и 9. српска бригада кретали су се по селима Гојмановац, Рсовац, Добрујевац, Пруговац, Горњи Крупац, Станци, Преконози где су са народом одржавали политичке зборове, а са борцима борбену обуку и политичку наставу. Партијске ћелије такође су на састанцима анализирале изведене акције и прораћивале партијски материјал.

Трећег јуна 9. НО бригада и Нишки НОП одред су се налазили у Рсовцу са истуреним обезбеђењима на

141) 36 НОР, 1/20, док. бр. 149. Седма НО бригада је добила задатак од Главног штаба Србије да се са Суве планине пребаци на десну обалу Нишаве и да се северно од Ниша повеже са 9. НО бригадом и Нишким НОП одредом ради заједничких дејстава и формирања дивизије. Међутим, она се пребацила на леву обалу Јужне Мораве и преко Топлице и Јабланице, средином јуна, стигла на простор Рибарска Бања—В. Шилеговац (Архив ВИИ, к. 1070, фасцикла 5).

брду Свети Илија и Липову. Истога дана Љуба Јовановић, коме је четничка ВК поверила да руководи операцијама против јединица НОВ у источној Србији, приводио је крају припреме за блокаду, и то: Књажевачки корпус и одред СДГС са положаја Големи врх—Повије—Рудина—Рајковац—Бршљаници. Напад је требало извести према планини Девици с намером да се снаге НОВ потисну ка положајима Тимочког корпуса, који је добио задатак да дејствује са линије: село Трубаревац—Жучковац—Трговиште—Блендија. Делиградски корпус је делом снага из рејона Оштре чуке затварао правце који преко Девице воде у Сокобањску котлину.

Сврљишка четничка бригада и гранични одред СДС су око 11.00 часова потисли борбена осигурања јединица НОВ са брда Свети Илија и Липовог брда ка селу Рсовац. Међутим, у противнападу су јединице 9. српске бригаде одбациле четнике преко брда Свети Илија и гранични одред СДС ка Лабукову, док су јединице Нишког НОП одреда протерале четнике преко Липовог брда ка селу Врело. Гоњење је трајало све до пада мрака, када су се борци повукли у село Раденковац.

Ујутро 4. јуна из рејона Раденковца јединице НОВ су кренуле ка Галибабincu с намером да протерају преостале четнике и продру у долину Тимока. На челу је маршевао Нишки НОП одред са истуреном претходницом. Након избијања на гребен Крста (3 км источно од Раденковца) примећене су четничке снаге на левој обали Суве реке (Голи врх, Жеженац, Повије, Рудина, Рајковац). После краћег консултовања штабови су одлучили да Нишки НОП одред крене долином Суве реке ка изворном делу и да нападне четнике на Голем врху, а 9. српска бригада леви бок четничких снага од Лабукова преко Рајковца ка Рудини. Нишки НОП одред је, користећи долину и густо шибље, извршио најпре препад на четничке снаге у рејону Беговог гумна и присилио их на повлачење, а потом преко Ливаћа напао десни бок Књажевачког четничког корпуса (око 400—500 четника) на Големом врху и Жеженцу, одакле

су се после једпочасовне борбе четници повукли према селима Божиновцу и Белом Потоклу.

Истовремено је 9. српска НО бригада водила тешку борбу против главнине четничких снага јачине око 1.300 четника и 60 војника граничног одреда СДС¹⁴² у рејону брда Рајковац, Рудина и села Лабуково. Због тога је Нишки НОП одред, на захтев штаба 9. српске бригаде, преко брда Повије напао четнике из позадине на Рудини и помагао јединицама бригаде да овладају Рајковцем и Рудином. Четници су се затим са овог дела повукли на косе око села Лабуково и са осталим четничким снагама и одредом СДС наставили да пружају отпор. Тада је у позадину ових снага упућен Нишки НОП одред. Он је од Давидовца напао Сврљишку четничку бригаду и недићевце на брду Плужници и Караули. После непрекидне борбе од око пет часова уз учешће свих расположивих снага сломљен је отпор четника и СДС и предузето гоњење — Нишки НОП одред ка селу Пирковцу, а 9. српска бригада преко Лабукова ка Гојмановцу, које је завршено са падом мрака.¹⁴³

До упорне одбране јединица Књажевачког четничког корпуса дошло је, поред осталог, и због тога што су оне сваког часа очекивале долазак око 400 четника Нишавског корпуса, који су 3. јуна у 09.00 часова пре подне кренули из Витановца (белопаланачки срез) као

142) У извештају одељења за државну заштиту Недићевог МУП од 6. јуна 1944. године о овој борби стоји:

»... 3. овог месеца један одред комуниста пребацио се иза среза сврљишког и дошао око 16.00 часова у село Скробницу (16 км западно од Књажевца). У току 4. о. м. ова група је опкољена код села Скробнице и планине Крстатац (погрешно, треба: Крста — прим. аутора) од стране одреда СДС и националних четника. Борбе су у току. Услед недостатка муниције Књажевачки корпус четника ДМ морао се повући«. »У току 4. о. м. настављена је огорчена борба између четника ДМ и комуниста југоисточно од Сокобање. На страни четника борбу су водиле две бригаде са од по 500 људи, којима је притекло у помоћ 60 граничара«. (36 НОР, 1/21, док. 111).

143) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. 16692 и Иван Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, стр. 79—80.

појачање.¹⁴⁴> Четници су у овим борбама претрпели знатне губитке, а према депеши команданта Књажевачког корпуса његове јединице имале су укупно 13 погинулих, 43 рањена, 4 нестала и 17 заробљених четника,¹⁴⁵> док се о губицима граничног одреда СДС ништа не каже. Осим што је један заробљен четник стрељан као злочинац, сви остали су пуштени кућама. Сем тога, заплењено је око 40 пушака, један пушкомитраљез »шарац« и нешто муниције. Нишки НОП одред је имао једног погинулог и три рањена борца. После прекида гоњења све јединице 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда су се окупиле у Давидовцу где су одржали политички збор на коме је учествовао и народ из суседних села.

Порази Књажевачког четничког корпуса и СДГС 3. и 4. јуна су довели до потпуне дезорганизације у четничком командовању, што потврђује и сам командант операције. Страхујући од изненадног напада, део јединица Делиградског корпуса је напустио положаје на Оштрој чуки на Девици, а јединице Тимочког корпуса које су продрле до села Добрујевац и Станци и оне у Сокобањској котлини повукле су се преко Обле главе и Бованске клисуре ка Мозгову, док су се одреди СДС преко Сврђига вратили у своје гарнизоне — Књажевац и Зајечар.¹⁴⁶

Из рејона Давидовца и Радмировца 9. српска НОБ бригада и Нишки НОП одред су отишли на планину Девицу, где су се 6. јуна одмарали, док је 3. батаљон 9. бригаде извео акцију у санаторијуму »Озрен«. Истога дана увече обе јединице сишле су у Ресник (3 км западно од Сокобање). Сутрадан ујутру прешле су преко друма Алексинац—Сокобања и преданили на коси Баљеви-на (на југоисточним падинама Буковика). Увече су обе јединице отишле у село Јошаницу. Сазнавши за покрет

144) Архив ВИИ, фонд ДМ, Микротека, Билећа, Ф-27/334, депеша бр. 569 од 2. јуна и Ф-27/340, депеша бр. 616 од 16. јуна 1944. команданта Књажевачког четничког корпуса.

145) Исто.

146) Архив ВИИ, фонд ДМ, Микротека, Билећа, Ф-27/333. Депеша бр. 576 команданта Књажевачког четничког корпуса од 3. јуна 1944.

и иотеру четиичких јединица ка Буковику, штабови бригаде и одреда су намеравали да 8. јуна поседну положаје на пл. Рожњу и одатле дејствују према ситуацији.

Истовремено са продором партизанских снага преко Девике и Озрена ка Буковику јединице Тимочког четничког корпуса и Алексиначка бригада Делиградског корпуса су се преко Обле главе и Бовна повукле до Мозгова. Одавде су ноћу 7/8. јуна кренули ка Буковику. У извештају штаба Тимочког четничког корпуса од јуна 1944. године о томе пише:

»Одмах по извлачењу партизаиа кренули смо ка Буковику и то са правца: Мозгово—Бонђала—Трубаревац—Врбовац—Јошаница ка Великом врху и Буковику. У току 8. јуна изведено је опкољавање партизанске групе и ови приморани на борбу коју је водила Зајечарска, I и II бољевачка бригада од шест часова изјутра до 20.00 часова увече, на косама Баљевине, Великог врха и Буковика. Борба се водила прса у прса, огорчено и очајнички у густим и веома тешко проходним шумама .. «¹⁴⁷⁾

Осмог јуна у зору 9. српска бригада и Нишки НОП одред кренули су из Јошанице ка Великом врху и Рожњу, али већ код Липове пољане претходница 9. српске бригаде је наишла на слабије четничке делове који су одмах из покрета разбијени. До следећег сукоба с четницима дошло је на североисточним падинама Великог врха, где је јаким отпором четника била заустављена претходница, па је штаб 9. српске бригаде хитно убацио у борбу остала три батаљона који су из покрета разбили четнике и наставили са гоњењем према Баљевини и суседним косама.

Потискивањем четника из ових рејона ситуација у погледу распореда четничких снага на Баљевини, Буковику и Буковој пољани постала је јаснија. Пошто су батаљони 9. српске бригаде већ гонили четнике и водили борбу за Баљевину и суседне косе, то су штабови јединица одлучили да 9. српска бригада након заузимања поменутих коса нападне десни бок четника и продужи надирање ка Буковој пољани, а Нишки НОП од-

147) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-15791.

ред да обухватом левог четничког бока овлада Буковиком и продужи надирање у истом правцу.

У таквом борбеном поретку продужен је напад. На челу Нишког НОП одреда нападао је 2. батаљон иза кога се кретао у колони 1. батаљон. Тек што је колона прешла превој (к. 693) између Буковика и Рожња, изненада са Великог врха нападнута је заштитница 1. батаљона од Бољевачке четничке бригаде. Командант овог батаљона Божа Јовановић је одмах извршио противнапад, па је дошло до тешке борбе на блиском одстојању. Ускоро потом штаб одреда је увео у борбу и остале снаге одреда, које су потисле четнике према Струкалској коси и Говећеву врху. Истовремено се командант одреда са једним водом спустио јаругама и из позадине избио на Говећи врх где је заробио 74 четника. Затим је настало гоњење четника према селима Рујевцу и Врбовцу које је трајало све до после подне.

После разбијања главнине Тимочког четничког корпуса 9. српска бригада и Нишки НОП одред нашли су се на југоисточним падинама Буковика, док су делови Тимочког корпуса и Алексиначка четничка бригада и даље држали положаје на Буковику и Буковој пољани. Зато су штабови бригаде и одреда одлучили да 9. српска бригада предузме напад преко југозападних падина Дугог дела и предела Козаре ка Буковој пољани, а Нишки НОП одред преко косе Свињског дела ка Буковику (к. 835). После огорченог отпора четника Нишки НОП одред је заузео косе око к. 835 и косу Гаруњак, а потом, гонећи четнике, избио на Букову пољану, где су стигле и јединице 9. српске бригаде. Разбијени четници су се повлачили према селима Мозгово и Црни Као, али су јединице НОВ услед пада мрака обуставиле даље гоњење.

У борбама вођеним 8. јуна четници су претрпели тешке губитке: око 80 погинулих, преко 120 рањених и 150 заробљених четника, од којих је шесторо осуђено на смрт због почињених злочина. Остали су ослобођени под условом да не ступају више у четничке редове. Истовремено је заплењено и око 150 пушака, осам пушкомитраљеа »брно«, један минобацач, два против-

авионска митраљеза, један лаки и један холандски митраљез, као и доста војне опреме.¹⁴⁸

Губици 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда били су: 12 погинулих и око 20 рањених, међу којима је био и Радомир Јовановић Чоче, командант 2. батаљона 9. српске бригаде (умро касније у Делиграду) и Ратко К. Јовановић Раца, командир 1. чете 1. батаљона Нишког НОП одреда.

Порази четника тешко су погодили њихову организацију у источној Србији. Извештавајући Дражу Михаиловића о томе у једном од извештаја стоји следеће:

»Цео терен препуштен је судбини — и партизанима. Пасивност организације дозволила је партизанима да узму маха... У борбама код Буковика и Слемена из појединих села као из: Мозгова, Црног Кала, Трубаревца, Врбовца, Милушинца и Читлука — сељаци су активно и са пушкама учествовали у борбама против нас, на страни партизана...«¹⁴⁹

Поступци штабова 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда да заробљене четнике пуштају својим кућама изазвали су крајњу несигурност четничких старешина према мобилисанима уопште. Озлојеђен и немоћан да се успешно супротстави и да убеди масе да се боре против партизана Љуба Јовановић, после буковичке борбе, направио је масакр стрељајући невинне људе. Он је то потврдио и својом депешом бр. 352 од 11. јуна 1944. године која је достављена као поучан пример свим четничким јединицама источне Србије, а у којој стоји:

»Стрељао сам 75 војника ради тога што су се предали партизанима. Исте су партизани разоружали и пустили намерно да подривају наше редове и шире дефетизам. Извршен број стрељања за напуштање положаја у борби. Сматрам да овако мора поступити сваки командант наших јединица, јер се само на тај начин може решити сличних намера партизана.«¹⁵⁰

148) Према Ивану Глигоријевићу, Девета српска ударна бригада, стр. 81, губици четника у наоружању су нешто већи, што је сасвим могуће. Међутим, податак од »100 заробљених четника око 30 се јавило да ступи у НОВЈ« за Нишки НОП одред је неприхватљив.

149) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 95, бр. 46/6. Извештај штаба Тимочког четничког корпуса од 5. августа 1944.

150) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 55, рег. бр. 15/4 или рег. бр. С-В-6788/1.

ГОРСКИ ШТАБ 79
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЦИНИ
Стр.Пев.Бр.Службене
16 јуна 1944 год. у 12 часова
П О Л О Ж А Ј

Стр.Пев. AS/
К. JS

S-V-6788/1

СВИМА КОМАНДАНТИМА БРИГАДА И СРЕЗОВА ОВОГ КОРПУСА.-

Командант Велике-Моравске гвине корпуса актом својим Стр.Пев. Бр.Службене од 14 јуна т.г. доставио је писмени депешу Тимочког корпуса бр.352 од 11 јуна 1944 године у следећем:

"Стрељао сам 75 војника ради тога што су се предали партизанима. Исте су партизани висурухали и пустили намере да похватају наше војове и живе дебетизам. Извесно број стрељања за напунатав нележаја у борби. Сматрам да овако мора поступити сваки командант наших јединица, јер се саме на тај начин може земети сличних намера партизана".

"Достављајући предње наредбујем следеће:

1./ Да се предње саопшени свима војницима пред стрељањем са потребним поуком и да је гован поступак војника укључен противу Крва и Отаџбине,
2./ Да сви команданти изврше на лицу места стрељање оних војника који напунатав нележаја ва време борбе.

Доставља се предње командантима бригада на знања и поступак по предњем наредбујем командантима срезова да саопште коме треба.

Достављено:
командантима бригада и срезова

По заповести Командан
Начелник Штаба, мајор

Распис Горског штаба 79. од 16. јуна 1944.

Ако се послужимо само подацима о четничким губицима, које је потврдила команда Тимочког четничког корпуса: 65 погинулих, 75 стрељаних и око 100 лакше и теже рањених четника, дакле, укупно 240 избачених из строја, међу којима четири официра,¹⁵¹ онда је то заиста до тада и најтежи четнички пораз у једној борби против партизана у источној Србији. Ако се томе дода и изгубљено оружје, видимо да је ударна способност Тимочког и Делиградског корпуса знатно смањена. Међутим, треба имати у виду да су четничке старешине прикривале и ублажавале своје поразе, јер према документима јединица НОВ они су за око 30% већи од приказаних.

151) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-15791.

РАЗБИЈАЊЕ ОДРЕДА СДС НИШКЕ ОБЛАСТИ
КОД КРАВЉА И ВРЕЛА

Неуспех четничких корпуса источне Србије у борби против 9. НО бригаде и Нишког НОП одреда озбиљно је забрињавао како четничку ВК, тако и самог Милана Недића, а посебно Немце који су веровали да ће им четници бити, поред Бугара, добар ослонац у борби против партизана на овом врло осетљивом подручју у југоисточној Србији.

У настојању да ликвидирају партизанске јединице немачке надлежне власти усвојиле су план Милана Недића, да у акцији чишћења нишког округа од партизана, поред четника, ангажују све одреде СДС нишке области сем зајечарског округа. Радећи у духу Недићеве замисли, командант СДС Боровоје К. Јонић је 6. јуна 1944. године издао наређење команданту СДС нишке области да одмах разради план за акцију у трајању 15—20 дана и да »у споразуму са Немачком обласном командом у Нишу (Фелдкомандантура — 809 — прим. аутора) издејствује да за пушку добије по 100 метака и за аутоматско оружје по 1.500 метака».¹⁵²⁾ Истим наређењем као и заповешћу команданта СДС нишке области од 10. јуна 1944. године за извођење ове акције одређене су следеће снаге:

— Одред округа пожаревачког и моравског из Житковца и патролна припремна школа из Ниша. Укупно 290 стражара и 11 аутоматских оружја. Ове снаге сачињавале су I групу СДС под командом мајора Велисава Поповића.

— Одред округа моравског, Нишка резервна чета, Сврљишки, Алексиначки и Белопаланачки одред. Укупно 310 стражара и 14 аутоматских оружја. Сви одреди су сачињавали II групу СДС под командом мајора Милорада Николића.

152) У поменутом наређењу стајало је и ово: »Одреди СДС округа иожаревачког и моравског биће транспортовани возом тако да се јаве руковооцу акције на дан 10. о. м. у Житковцу«. (36 НОР, 1/21, док. 110.)

Све ове јединице прикупиле су се у рејону Житковца и Алексинца већ сутрадан, сем Пожаревачког одреда који је стигао 12. јуна.^{153>}

Приликом издавања заповести официрима обе групе 11. јуна у Алексинцу начелник штаба СДС нишке области и акције упознао их је с распоредом и задацима четничких јединица, као и о договореном садејству између команданта операције СДС и команданта четничких снага.^{154^}

Прва група је 12. јуна у три часа ујутру кренула из Житковца и преко села Бујмира, Катунa, Белог Брега и к. 367 стигла у село Врло у 15.10 часова; друга група је у исто време кренула из Алексинца, лево од прве групе и преко села Глоговице, Добрујевца, Доњег Крупца и брда Кременац стигла у Врело у 14.30 часова.^{155j}

Са Буковика 9. српска бригада и Нишки НОП одред су увече сишли у Мозгово, а сутрадан, после претраживања бојишта на Буковику, отишли у село Црни Као. Оба ова села су стара партизанска упоришта. Још од 1941. године овде није било места за окупатора и њихове сараднике. Зато су се она, са још неким селима, нашла на списку окупатора, квислинга и четника као комунистичка села. Деветог јуна 1944. партијско-политички радници ОК Ниша донели су писмо од ОК КПЈ за Топлицу за штаб 9. српске бригаде у коме га обавештава да је савезничка војна мисија за јединице НОВ источне Србије упућена преко ОК Ниша и да је треба што пре прихватити.^{156^} Исте ноћи су партијско-политички радници ОК Ниша преузели рањенике и у пратњи болничара и једног вода бораца из одреда пребацили их у село Брадарац, где су били смештени код сарадника НОП-а. У свим овим селима народ је тада с посебном

153) Због закашњења Пожаревачког одреда прва група је појачана одредом СДС из Сокобање, а иребачен је у њу и Алексиначки одред из друге групе (36 НОР, 1/21, док. 115 и Архив ВИИ, фонд Нед. к. 27, рег. бр. 9/3).

154) Исто.

155) 36 НОР, 1/21, док. 122.

156) 36 НОР, 1/9, док. 1. Писмо је предао штабу 9. српске бригаде Драгомир Стојановић Војкан, члан ОК КПЈ за Ниш.

топлином поздравио борце и прихватио рањенике иако је њиховим породицама претила велика опасност.

Не знајући за акцију СДС, 9. српска бригада са истуреном претходницом и Нишки НОП одред су 10. јуна ујутру кренули из Мозгова према селу Бовну (12 км северно од Алексинца) с намером да што пре стигну у рејон Каменичког виса ради прихватања савезничке војне мисије. Када је претходница избила на реку Моравицу, на њу је отворена ватра са коса на левој обали Моравице. Под њеном заштитом бригада и одред су се развили за борбу и прешли у напад: лево је била 9. српска бригада ка Равној коси, а десно Нишки НОП одред према к. 534 (1,5 км северно од Суботинца). Одмах са почетком борбе бугарска артиљерија је из рејона Суботинца почела да туче јединице НОВ, а из Алексинца је четницима упућена помоћ.^{157^}

После краће борбе сломљен је отпор четничког левог крила, а Нишки НОП одред је са деловима 9. српске бригаде наставио гоњење четника према Облој глави. Десно четничко крило још увек је пружало јак отпор главнини 9. српске бригаде која их је обухватом са северозапада у поновном јуришу разбила. Истовремено је вод Нишког НОП одреда, који се налазио у пратњи рањеника, наишао на непријатељске снаге у Бованској клисури и својим дејством их је омео да притекну четницима у помоћ, а потом се прикључио 9. српској бригади и са њом гонећи четнике стигао у Нишки НОП одред у рејону Обле главе. У борби која је трајала око четири часа разбијен је четнички одред који су сачињавале јединице Тимочког и Делиградског корпуса.^{158^} Њихови губици су били: 16 заробљених и

157) У пзвештају одељења за државиу заштиту МУП Недићеве владе од 13. јуна 1944. о томе пише:

»10. јуна текуће године у 4 часа око 3.000 комуниста блокирали су село Бован (12 км северно од Алексинца), где се моментално налазио један одред четника. После краће борбе успели су четници да се извуку из обруча у правцу Обле главе. Нешто мало касније стигле су на место борбе две чете Немаца које су ову комунистичку групу разбили.« (36 НОР, 1/21, док. 113).

158) Архив ВИИ, рег. бр. С-В-15791. Извештај Тимочког четничког корпуса од јуна 1944.

већи број погинулих и рањених, док су јединице НОВ имале једног погинулог и једног рањеног борца (Љубица Аржешник). Том приликом је заплењено од четника једна противколска пушка, 15 пушака разног порекла, 4 коња и нешто мало муниције.

Из рејона Обла глава—Крстатац 9. српска бригада и Нишки НОП одред су, преко Пруговца и Липовца (где је преко манастира Свети Стефан ишла веза за Главни штаб НОВ и ПО Србије),¹⁵⁹ стигли су у село Станци и Добрујевац. Сутрадан је настављен покрет према селу Врело, а истога дана увече стигли су у Кравље на конак. Дванаестог јуна су отишли у село Церје и Лесковик, где их је очекивала савезничка војна мисија од три члана са капетаном Сендијем (Zapcly). Истога дана стигло је и наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије за прелазак бригаде и одреда на пл. Јастребац ради формирања дивизије, а штаб Нишког НОП одреда био је упознат са наредбом истога штаба о преименовању одреда у Нишку бригаду. Том приликом у Нишки НОП одред је ступило 96 нових бораца које су довели партијско-политички радници ОК Ниша.

На састанку чланова ОК Ниша и Зајечара са штабовима јединица укратко је анализирана ситуација на терену. Пошто се располагало поузданим подацима да су Бугари тренутно појачали своје посаде на железничкој прузи Ниш—Сталаћ и да су посели све прелазе на Јужној Морави, као и о концентрацији четничких снага у Сокобањској котлини и на Девици — а не знајући за концентрацију и покрете одреда СДС, то су одлучили да покретом на север до села Рсовац дезорјентишу непријатељску команду у погледу намере снага НОВ а потом да се заокретом на југ исте ноћи преоаце преко Јужне Мораве на Јастребац. Политичким

159) Захваљујући Аики Димшић Параскеви, старешини манастира Светог Стефана, и напредним калуђерицама Љубици Миладиновић-Митић и осталима овај манастир је представљао сигуран ослонац партијско-политичким радницима ОК КПЈ за Ниш за све време НОБ — Љубица је од августа 1944. борац 14. НОУ бригаде. (Види »Жене Србије у НОБ«, Нолит, Београд, 1975, стр. 710—711, и прота Петар В. Гагулић, »Манастир Светог Стефана у Липовцу«, Београд, 1977, стр. 86—95).

радницима је стављено у задатак да до 20.00 часова 13. јуна извиде места прелаза, припреме водиче и о томе обавесте штабове бригаде и одреда.

Тринаестог јуна око три часа после поноћи 9. српска бригада са истуреном претходницом и Нишки НОП одред са савезничком војном мисијом кренули су из рејона Лесковик—Церје према Крављу. Маршевало се по мраку и тмурном времену све до Кравља, а тада је почело постепено разведравање. Претходница је већ напустила село и журила ка друму Алексинац—Сврљиг, док се главнина још увек налазила у пролазу кроз Кравље. Тог тренутка десно бочно одељење се сукобило са предњим деловима Белопаланачке четничке бригаде јужно од друма, у рејону Селишта, а само петнаестак минута касније дошло је до борбе између патрола претходнице и предњих делова друге групе СДС у шуми (к. 466) јужно од друма испод Гојмановца, а који су се кретали друмом Врело—Попшица.

У моменту сукоба предњих делова 9. НОУ бригаде са четницима и СДС ситуација је, углавном била следећа:

Четничке јединице биле су у покрету: Нишавски корпус (Пиротска и Белопаланачка бригада, око 700 четника), Бршљанци—Гојмановац—Кравље: Сврљишка бригада Давидовац—Пирковац—Попшица—Љути врх и Књажевачки корпус, око 1.000 четника: Бели Поток—Раденковац—Копајкошара. У тренутку сукоба њихови предњи делови су избијали на линију: Гојмановска рудина (к. 583)—Гојмановац—Селиште—Попшица.¹⁶⁰

Тимочки корпус (око 1.000 четника) тог јутра био је у покрету из Сокобањске котлине према линији: Суви крст—Преконози—Раденковац—Голубабинац са које је требало да садејствује СДС у борби против партизанских снага.¹⁶¹ Истога дана су пристизали Млавски (2.000 четника) и Крајински корпус (1.000 четника) у Сокобањску котлину. Команду над свим овим снагама

160) Архив ВИИ, фонд ДМ, рег. бр. С-В-16689, 16683 и 16690, Заповести нишавске групе четничких корпуса од 12. и 13. јуна 1944; исто, Билећа, ф-27/337, Депеша бр. 595 од 11. јуна 1944. команданта Књажевачког четничког корпуса.

161) Архив ВИИ, фонд ДМ, к. 95, рег. бр. 16/6.

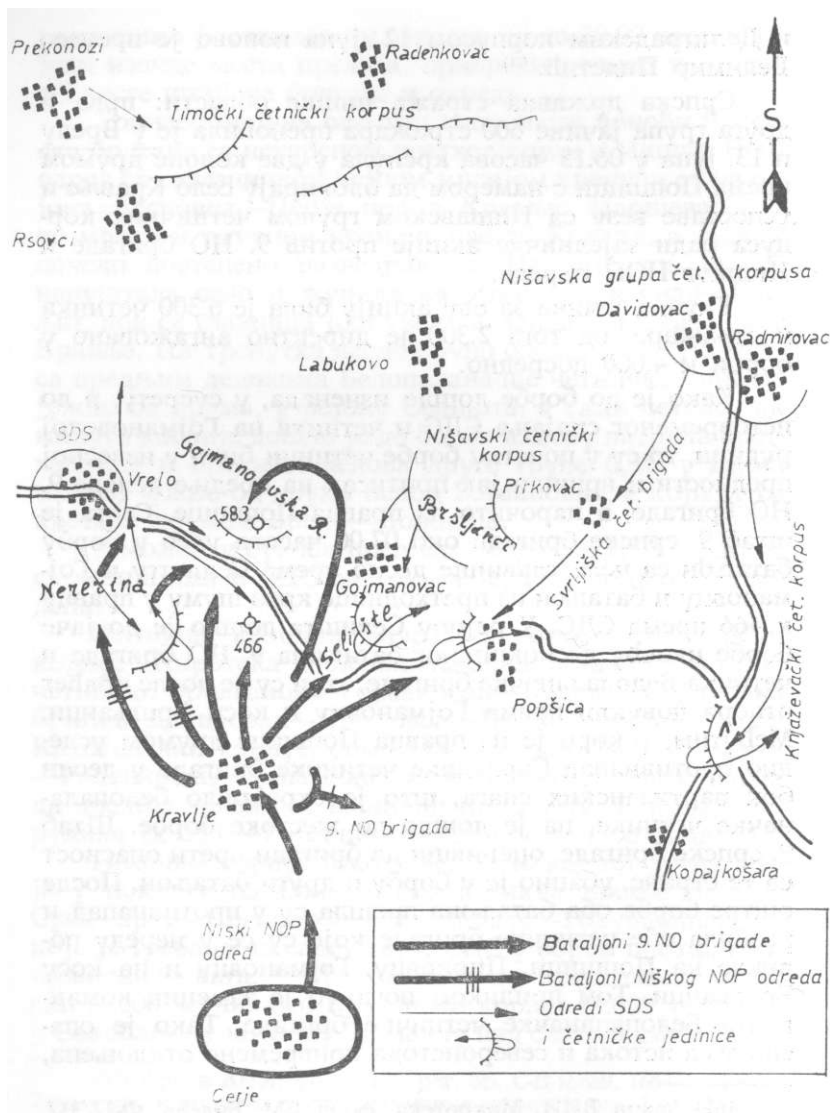
и Делиградским корпусом 12. јуна поново је преузео Велимир Пилетић.^{162^}

Српска државна стража нишке области: прва и друга група јачине 600 стражара преноћила је у Врелу и 13. јуна у 06.15 часова кренула у две колоне друмом према Попшици с намером да блокирају село Кравље и успоставе везу са Нишавском групом четничких корпуса ради заједничке акције против 9. НО бригаде и Нишког НОП одреда.

Укупна јачина за ову акцију била је 6.300 четника и стражара, од тога 2.300 је директно ангажовано у борби и 4.000 посредно.

Како је до борбе дошло изненада, у сусрету, и до истовременог спајања СДС и четника на Гојмановској рудини, то су у почетку борбе четници били у извесној предности и вршили јак притисак на предње делове 9. НО бригаде, а нарочито из правца Попшице. Стога је штаб 9. српске бригаде око 07.00 часова увео у борбу батаљон са чела главнине десно према Селишту и Гојмановцу и батаљон из претходнице кроз шуму у правцу к. 466 према СДС. У рејону Селишта дошло је до јаче борбе између деснокрилног батаљона 9. НО бригаде и четника Белоपालаначке бригаде, који су се после краћег отпора повукли према Гојмановцу и коси Бршљанци. Међутим, ускоро је из правца Попшице друмом уследио противнапад Сврљишке четничке бригаде у десни бок партизанских снага, што је охрабрило белоपालаначке четнике, па је дошло до жестоке борбе. Штаб 9. српске бригаде, оценивши да бригади прети опасност са те стране, убацио је у борбу и други батаљон. После оштре борбе оба батаљона прешла су у противнапад и разбила обе четничке бригаде које су се у нeredу повукле ка Попшици, Пирковцу, Гојмановцу и на косу Бршљанци. Том приликом погинуо је заменик команданта Белоपालаначке четничке бригаде. Тако је опасност са истока и североистока привремено отклоњена,

162) Архпв ВИИ, Микротека, фойд ДМ, Билећа, Ф-27/337, депеша бр. ЈЛЈ1690 од 8. јуна 1944. команданта Млавског четничког корпуса Синише Оцокољића Пазарца; Ф-27/338; депеша бр. ЈЛЈ1428, ЈЛЈ1440 и 454 од 11. и 12. јуна 1944. године.

Разбијање одреда СДС и четника 13. јуна 1944. код села Врла

јер се четници нису усуђивали да крену у озбиљнији напад, већ су припуцавали и очекивали исход борбе између наших снага и одреда СДС.

За разлику од борбе у рејону Селишта, где су четници релативно брзо разбијени, борба против друге групе СДС у рејону друма и шуме (к. 466) све више се распламсавала и заоштравала. Надирући друмом од Врела према Гојмановцу, Недићевци су, одмах након судара са партизанским патролама, журили да са Нишком четом СДС поседну Гојмановску рудину (к. 583) северно од друма, док је Сврљишки одред, СДС нападао друмом испод Гојмановца користећи јаркове и шуму поред друма. Истовремено Моравски одред СДС (као десно крило) нападао је јужно од друма и к. 466 и настојао да својим десним крилом пробије што дубље у шуму и обухвати леви бок претходнице 9. српске бригаде. Тако је ускоро дошло до врло оштрог судара и борбе на блиском одстојању.

Оценивши да је ситуација критична код претходнице, штаб 9. српске бригаде убацио је и последњи четврти батаљон у борбу против друге групе СДС. Одмах из покрета напао је десно крило Моравског одреда СДС. У првом налету одбацио га је назад ка коти 427. Али, и после жестоке борбе која је трајала нешто више од пола часа недићевци нису посустали већ су прешли у противнапад на лево крило с намером да продру у позадину бригаде и одреда.

Нишки НОП одред, са савезничком војном мисијом, као други ешелон кретао се за главнином и на тежишту напада 9. српске бригаде ка коти 466. У моменту најжешће борбе одред је челом избио у висини предела Власине и ивице шуме (1 км северно од Крвља). У таквој ситуацији, око 08.30 часова, штабови јединица НОВ су одлучили да убаце 1. батаљон одреда на лево крило 9. српске бригаде, а истовремено је наређено 2. чети 4. батаљона 9. српске бригаде да са североистока преко Гојмановске рудине с лећа нападне недићевце, а главнина истог батаљона да са истока појача притисак у захвату друма, те да тако једновременим нападом целокупних снага што пре сломи отпор недићеваца.

Тек што је 1. батаљон Нишког НОП одреда ступио у борбу и зауставио десно крило недићеваца у шуми, из правца шуме Нерезине, јужно од села Врела и друма, уследио је напад прве групе СДС преко брда Венац у леви бок одреда. Охрабрене доласком појачања, снаге друге групе СДС су заједно са првом групом СДС поново прешле у жесток противнапад. Тада је у борбу uveden и 2. батаљон Нишког НОП одреда (без једног вода) лево од његовог 1. батаљона који је на потоку Липаја после огорчене борбе разбио прву групу СДС и одбацио је према Нерезини и Врелу.

Истовремено је, око 11.00 часова, борба у рејону к. 466 и друма постала неизвесна. Недићевци су из јаркова око друма и са Гојмановске рудине жестоко тукли партизанске снаге, а из шуме вршили противнапад. Међутим, у одсудном тренутку део снага Нишког НОП одреда обухватом од Врела избија на друм и врши притисак друмом, а са североистока преко Гојмановске рудине 2. чета 4. батаљона 9. српске бригаде напала је с леђа недићевце на положајима северно од друма и створила хаос у њиховим редовима. Тог момента и остале снаге 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда прешле су на јуриш. Недићевци, сабијени на уском простору око друма, нису хтели да прихвате позив за предају, већ су се очајнички бранили, па их је већина погинула, док је један мањи број, користећи шуму, вртаче и високо жито, покушао да се спасе бекством. Тако је, најзад, око подне слоњен њихов отпор.^{16^}

После борбе јединице 9. српске бригаде и одреда прикупиле су се у рејону Врела, где је указивана помоћ

163) Према пзвештају комаиде СДС нишке области од 18. јуна 1944. командант ове акције око 11.00 часова био је у Алексинцу, где је од Немаца захтевао помоћ да са артиљеријом и минобацачима туку партизане, али закључује да и то не би помогло, јер су одреди СДС већ били разбијени. (36 НОР, 1/21, док. 115). У саслушању потпоручника Саве Јуришића, командира 1. вода Нишке чете СДС, од 18. јуна 1944. стоји да је најјача борба вођена између 09.00 и 10.00 часова, да су се тада неке јединице СДС повукле из борбе, те да је он са осталим снагама водио тешку борбу све до 13.30 часова, када је успео да се са само 30 стражара, иако рањен, пробije до четника Нишавског корпуса. (Архив ВИИ, фонд Нед. к. 27, рег. бр. 17/4).

рањеницима и организована сахрана другова и другарица, те вршена припрема за покрет преко Јужне Мораве.

У борби на простору између Врела и Кравља, само према подацима команде СДС нишке области, СДС је имала 55 погинулих међу њима шест официра, 16 рањених од којих два официра и 60 заробљених стражара, од којих су 26 пуштени кући (тројица су се вратила у СДС), 10 стражара пошло је са комунистима (један побегао исте ноћи),¹⁶⁴⁾ док се за судбину осталих ништа не зна. Међутим, стварни резултат борби према подацима штабова бригаде и одреда било је 74 недићевца заробљених, од којих је већина ослобођена и пуштена својим кућама, а изванредан број због учињених злодела кажњем смрћу. Том приликом партизанске јединице су заплениле око 150 пушака и 15 лаких митраљеза »холандија«, извесну количину муниције и друге војне спреме.¹⁶⁵⁾ Губици партизанских јединица износили су: шесторо мртвих, око петнаест рањених и четири нестала (касније је утврђено да су тројица заробљена). Из Нишког НОП одреда тада су погинули Русомир Николић Соко, заменик команданта 1. батаљона. Миленко Боковић Славонац, командир 2. чете 2. батаљона, Ружа Марковић из Суботинца, санитетски помоћник 1. батаљона и Бранислава Симиновић Горица из Ниша, секретар СКОЈ-а 1. батаљона.

Читав ток борбе код Врела и Кравља против СДС и четника пратила је у току дана савезничка војна мисија, чији циљ није био само пружање војне помоћи

164) Неколпко Недићеваца је изјавило да су били заведени, те су примљени у одред и 9. бригаду, док је већина њих пуштена кућама. Али, међу њима било је загрижених и неправљивих елемената: Светомир Митић, Младен Максимовић, Вукадин Стошић и наредник-водник Страхиња Минић, приликом преласка преко Јужне Мораве побегли су и сутрадан се јавили одреду СДС у Алексинцу и открили наше рањенике у Доњој Трнави Вука Бурашковића и Милана Тошића, које су недићевци после саслушања предали Гестапоу. (36 НОР, 1/21, док. 115).

165) Пошто су претходно из заплетењег оружја попунили своје јединице, штаб 9. бригаде и штаб Нишког одреда све преостало оружје предали су сутрадан команди места у Кулини.

ИОВ и ПО Србије, већ, пре свега, да утврди ко се стварно бори против окупатора и домаћих издајника недићеваца и љотићеваца. Зато је долазак војне мисије и њено присуство било од вишеструке користи. Она је још у току ноћи 13/14. јуна 1944. године могла још једном да обавести савезничку команду на Блиском истоку о спрези СДС и ДМ и њиховој сарадњи са окупатором у борби против партизана и о држању народа источне Србије.

Пораз СДС нишке области код Кравља и Врела значио је њен скоро потпуни крах. Никада више њене јединице у источној Србији нису биле у стању да се окупе у таквом броју, па, аналогно томе, ни да се озбиљније супротставе снагама НОВ и ПО Србије.

Врло успешна дејства 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда од 20. маја до 14. јуна 1944. године против Књажевачког, Тимочког и Нишавског четничког корпуса, као и против јединица СДС нишке области, које су биле много бројније, утицале су веома повољно на даљи развој НОБ у источној Србији. У овом кратком периоду, на домаку Ниша, Књажевца, Сврљига, Алексинца, Сокобање и Ражња разбијено је пет до шест четничких бригада и одреди СДС нишке области. Избачено је из строја 834 њихових војника (208 погинулих, 229 рањених, 407 заробљених).¹⁶⁶ Заплењено је преко 500 пушака, 33 пушкомитраљеза, три митраљеза »максим«, три противавионска митраљеза, једна противколска пушка и четири минобацача (три лака). Међутим, четничким командама и равнгорским организацијама најтеже је падало напуштање њихових редова од мобилисаног људства које није хтело да се бори против НОВ.

Поред тога, партизанске јединице су врло успешно развиле војну и политичку активност преко зборова по селима, на којима су народу тумачене одлуке АВНОЈ-а и однос према Англо-Американцима и СССР-у. Таква њихова активност је умногоме олакшала и учврстила партијске и друге организације НОП-а ОК Ниша

¹⁶⁶ Према непријатељским подацима њихови губици износили су: 134 погинула, 159 рањених, 155 заробљених, 150 несталих и по казни стрељано од четника 75, укупно 673 војника.

и Зајечара на терену. Овај краћи боравак 9. српске бригаде и Нишког НОП одреда створио је чврст ослонац у народу, што је имало велики значај за наредне борбе око ослобођења источне Србије.

Овако значајне успехе могли су да постигну само борци и старешине који су били чврстог морала, идеолошки добро припремљени и који су знали зашто се боре. У том самопрегору и пожртвовању 9. српска бригада и Нишки НОП одред имали су и тешких губитака. Осамдесет осам бораца и старешина избачено је из строја (27 погинулих, 56 рањених, један нестао и четири заробљена борца). Али, и поред тога, у истом периоду 9. српска бригада је од 300 бораца нарасла на 512, а Нишки НОП одред од 270 на 386 људи. У овим борбама калили су се нови борци и стицала нова искуства за још теже и сложеније борбе.

У оваквој ситуацији четничкој ВК ЈВУО није остало ништа друго до да потражи од Немаца да се у наредним борбама у источној Србији ангажују јаче бугарске јединице, а за своје јединице већу помоћ у наоружању и муницији.